

**ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ – ΔΙΕΡΜΗΝΕΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

Έπόπτης Καθηγητής: κ. Ήλιος Γιαρένης

Τὸ κοινωνικὸ μοντέλο τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου Α΄

**Όνοματεπώνυμο φοιτήτριας: Christine Marchal (Φωτεινή Μοναχή)
Έξάμηνο Σπουδών: ἐπὶ πτυχίῳ
Ἀριθμὸς Μητρώου: I2012019**

ΚΕΡΚΥΡΑ

ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2019

Έξωφύλλο: Ὁ Ὅσιος Ἀθανάσιος Α΄ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως.
(Στό: <http://saint.gr/2826/saint.aspx>
Ἡμερομηνία τελευταίας ανάκτησης: 14/01/2019)

Τὸ κοινωνικὸ μοντέλο τοῦ Πατριάρχῃ Ἀθανασίου Α΄

Στήν μνήμη τῶν γονέων μου

Πρόλογος

Σκοπὸς τῆς παρουσίας μελέτης εἶναι νὰ παρουσιάσει τὸ κοινωνικὸ μοντέλο τοῦ Πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἁγίου τῆς Ἐκκλησίας Ἀθανασίου Α΄. Ἡ ἐπιλογή τοῦ θέματος ὀφείλεται στὸν καθηγητὴ μας κ. Ἡλία Γιαρένη, Ἀναπληρωτὴ Καθηγητὴ τῆς Βυζαντινῆς Παιδείας τοῦ τμήματος Ἱστορίας τοῦ Ἰονίου Πανεπιστημίου, ὁ ὁποῖος, ἀφ' ἐνός, στὸ πλαίσιο τοῦ ἐπιλεγομένου μαθήματος «Ἐκκλησία καὶ Κοινωνία στοὺς Παλαιολόγους», ποὺ διδάχτηκε τὸ ἐαρινὸ ἐξάμηνο τοῦ 2013, προκάλεσε τὸ ἐνδιαφέρον μας πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Πατριάρχῃ καὶ ἀφ' ἑτέρου, μᾶς πρότεινε νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ κοινωνικὸ μοντέλο ποὺ πρέσβευε ὁ Ἀθανάσιος Α΄.

Τίθενται ἐξ ἀρχῆς δύο ἐρωτήματα. Τί ἐννοεῖται μὲ τὸν ὄρο «μοντέλο»; Τί ἦταν ἄραγε τὸ κοινωνικὸ μοντέλο τοῦ Ἀθανασίου Α΄; Ὅρίζουμε τὸ μοντέλο ὡς κάτι ποὺ ἔχουμε σὰν παράδειγμα πρὸς μίμηση, σὰν πηγὴ ἐμπνεύσεως, σὰν ἰδεῶδες. Μὲ αὐτὴ τὴν ἐννοια ὑποστηρίζουμε, καθὼς συνάγεται καθαρὰ ἀπὸ τὶς ἐπιστολές, τὶς πράξεις, τὶς συμβουλές στὸν Αὐτοκράτορα, τὶς προτροπές στὸν κλῆρο καὶ στὸ ποίμνιό του, τὶς μεταρρυθμίσεις του, ὅτι τὸ κοινωνικὸ μοντέλο τοῦ Πατριάρχῃ Ἀθανασίου ἐμπνεόταν ἀπὸ τὸ κοινόβιο, δηλαδὴ τὸ κοινοβιακὸ μοναστήρι ἢ ἀλλιῶς τὴν κοινοβιακὴ ζωὴ. Ἐπομένως ἡ κοινωνικὴ διάσταση τοῦ ἔργου τοῦ Ἀθανασίου κατὰ τὶς δύο πατριαρχεῖς του (1289-1293 καὶ 1304-1309) μᾶς φάνηκε ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρουσα, καθὼς ἀποτελεῖ μία μοναδική, πνευματικὴ, θὰ λέγαμε, προσπάθεια στὴν μακρόχρονη ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, ἐκ μέρους ἐκκλησιαστικοῦ ἡγέτη¹, νὰ διαμορφώσει τὴν κοινωνία κατὰ τὸ μοναστικὸ καὶ κοινοβιακὸ ἰδεῶδες μὲ ἔμφαση στὸ ἀσκητικὸ στοιχεῖο.

Ἡ παρούσα ἐργασία δομεῖται ὡς ἐξῆς: στὸ πρῶτο μέρος παρουσιάζουμε τὸ πολιτικο-ἱστορικὸ, κοινωνικὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ἐντάσσονται οἱ δύο πατριαρχεῖς τοῦ Ἀθανασίου καὶ γενικότερα τὴν κατάστασι τῆς Αὐτοκρατορίας, ὅταν ἀνῆλθε στὸν Οἰκουμενικὸ Θρόνο καὶ κατὰ τὴν διάρκειά τῆς θητείας του. Στὸ δεύτερο μέρος ἐκθέτουμε σύντομα τὸν βίον τοῦ Ἁγίου σύμφωνα μὲ τὶς πρωτογενεῖς ἀφηγηματικὲς ἱστορικὲς πηγές, τὶς ἀγιολογικὲς καὶ τὴν ἀξιοποίηση μελετῶν. Στὸ τρίτο μέρος ἀναφερό-

¹ Ἄλλοι μεγάλοι ἱεράρχες καὶ Ἅγιοι τῆς Ἐκκλησίας διακρίθηκαν γιὰ τὴν πλούσια κοινωνικὴ τους δράση, ὅπως ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος, ὁ Μέγας Βασίλειος, ἀλλὰ ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ Πατριάρχῃ Ἀθανασίου ἐγκτεῖται στὴν συμμόρφωσι τῆς κοινωνικῆς δράσεως του πρὸς τὸ μοναστικὸ πρότυπο.

μαστε στὰ βασικά χαρακτηριστικά τῆς κοινοβιακῆς ζωῆς μὲ ἐπίκεντρο τὸ κοινωνικὸ μοντέλο ποὺ ἀντιπροσωπεύει ἓνα μοναστήρι. Στὸ τέταρτο βλέπουμε πῶς ὁ Πατριάρχης προσπάθησε νὰ προβάλει καὶ νὰ προτείνει αὐτὸ τὸ μοντέλο μέσῳ μεταρρυθμίσεων, κανόνων, κ.λπ. Στὸ πέμπτο μέρος ἀναλύουμε τὰ ἀποτελέσματα τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου καὶ τὸν βαθμὸ τῆς ἐφαρμογῆς τους, καθὼς καὶ τὰ αἷτια τῆς ἀποτυχίας ἢ ἐπιτυχίας του. Κλείνοντας, ἐπιχειροῦμε νὰ βγάλουμε συμπεράσματα.

Μὲ ἀφορμὴ τὴν πτυχιακὴ αὐτὴ ἐργασία μᾶς δόθηκε καὶ σπουδαία εὐκαιρία νὰ ἐμβαθύνουμε τὶς γνώσεις μας τόσο στὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὴν παλαιολόγεια περίοδο καὶ κυρίως κατὰ τὴν βασιλεία τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ (1282-1328), ὅσο καὶ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς ἐποχῆς, καὶ ἰδιαίτερος νὰ ἀνακαλύψουμε στὸ πρόσωπο τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου Α΄ μία ἐξαιρετικὴ μορφή, ὅχι μόνον ἀπὸ πλευρᾶς μοναστικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς, ἀλλὰ καὶ κοινωνικο-πολιτικῆς ζωῆς. Αἰσθανόμαστε συνεπῶς βαθειὰ εὐγνωμοσύνη πρὸς τὸν κ. Γιαρένη γι’ αὐτὸ τὸ καταπληκτικὸ πρόσωπο ποὺ μᾶς γνώρισε στὸ πλαίσιο τῆς μελέτης αὐτῆς. Θὰ θέλαμε νὰ τὸν εὐχαριστήσουμε θερμῶς γιὰ τὴν πολὺ-πλευρὴ βοήθειά του, τὶς πολὺτιμες συμβουλὲς καὶ τὴν συμπαράστασή του σχετικὰ μὲ τὴν προσπάθειά μας. Τοῦ χρωστᾶμε γενικότερα ἐπιπλέον εὐγνωμοσύνη, ἐπειδὴ καθ’ ὅλη τὴν διάρκεια τῶν ἱστορικῶν μας σπουδῶν μᾶς ἐνέπνευσε τὸν θαυμασμὸ καὶ τὴν ἀγάπη γιὰ τὸ Βυζάντιο.

Ὅφειλουμε ἐπίσης ἐγκάρδιες εὐχαριστίες στὴν Ὁσιολογιωτάτην Καθηγουμένην τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Παντοκράτορος Ἀγίου Ἀθανασίου Εὐφημία Μοναχὴ γιὰ τὶς διορθώσεις τοῦ κειμένου, τὶς παρατηρήσεις της, καθὼς καὶ τὴν φιλολογικὴ καὶ κυρίως πνευματικὴ στήριξη στὴν πορεία τῆς ἐργασίας.

Ἡ χρῆση τοῦ πολυτονικοῦ συστήματος γραφῆς ὑπῆρξε συνειδητὴ ἀπόφαση σύμφωνη μὲ τὴν ἀντίληψή μας γιὰ τὴν ἱστορικὴ καὶ αἰσθητικὴ συνέχεια τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας. Συνεπῶς, ἀξίζει νὰ μνημονευθεῖ ὅτι ἀκολουθήσαμε σχετικὰ τὴν Γραμματικὴ τοῦ Μ. Τριανταφυλλίδη μὲ μόνη ἐξαίρεση τὴν διατήρηση τοῦ τελικοῦ «ν» στὴν αἰτιατικὴ ἐνικοῦ τοῦ ἄρσενικοῦ καὶ τοῦ θηλυκοῦ ἄρθρου, γεγονὸς ποὺ ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ σὲ προσωπικὴ ἐπιλογή.

Συντομογραφίες

BHG	Bibliotheca Hagiographica Graeca
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CNRS	Centre National de la Recherche Scientifique
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
<i>ΔΚΜΣ</i>	<i>Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν</i>
<i>DOP</i>	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
DO	Dumbarton Oaks
<i>JGR</i>	<i>Jus Graecoromanum</i>
<i>ODB</i>	<i>Oxford Dictionary of Byzantium</i>
<i>PG</i>	<i>Patrologia Graeca</i>
<i>REB</i>	<i>Revue des études byzantines</i>
<i>RSBN</i>	<i>Rivista di studi bizantini e neoellenici</i>
KBE	Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν

I. Εἰσαγωγή: πολιτικο-ἱστορικό, κοινωνικό καὶ ἐκκλησιαστικὸ πλαίσιο

Οἱ δύο πατριαρχεῖς τοῦ Ἀθανασίου Α΄ (1289-1293 καὶ 1303-1309) ἐντάσσονται χρονολογικὰ στὶς πρώτες δεκαετίες τῆς μακρόχρονης βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ (1282-1328)². Ὁ ἴδιος μὲ τὴν ἄνοδό του στὸν θρόνο κληρονόμησε μία Αὐτοκρατορία, ἡ ὁποία παρουσίαζε ἤδη συμπτώματα παρακμῆς καὶ εἶχε ἐπομένως πολλὰ προβλήματα νὰ ἀντιμετωπίσει σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς, δηλαδὴ στὸν ἐδαφικό, δημογραφικό, στρατιωτικό, πολιτικό, οἰκονομικό, ἐκκλησιαστικὸ καὶ κοινωνικό. Στὴν περίοδο πού μᾶς ἀπασχολεῖ, τὰ συμπτώματα παρακμῆς, παρὰ τὴν προσπάθεια τοῦ Ἀνδρονίκου νὰ διορθώσει τὰ πράγματα, ἐξελίσσονται καὶ προκαλοῦν τὴν γενικὴ ἐξασθένηση τῆς Αὐτοκρατορίας μὲ ἐπακόλουθο τὴν μέλλουσα κατάρρευση³.

Θὰ ἀναφερθοῦμε σύντομα στὰ γενικὰ σημεῖα ἀδυναμίας τοῦ κράτους, ἐστιάζοντας περισσότερο στὸ ἐκκλησιαστικο-κοινωνικό, πού συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ θέμα μας. Ἡ ἐδαφικὴ συρρίκνωση τῆς Αὐτοκρατορίας, πού ἐπιδεινώθηκε δραματικὰ μὲ τὴν ἄλωση τοῦ 1204, συνεχίζεται. Ὑπάρχουν ἐξωτερικὲς ἀπειλὲς πανταχόθεν: ἀπὸ Δυσμᾶς⁴, ἀπὸ τὸν Βορρᾶ⁵ καὶ ἀπὸ Ἀνατολάς. Ἐκεῖ τὸν κατεξοχὴν κίνδυνο ἀποτελοῦν οἱ ἐπιθέσεις τῶν Τουρκομάνων καὶ ἡ ἀνάδειξη μικρῶν τουρκικῶν Ἐμιράτων στὸ νοτιοδυτικὸ τμῆμα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας⁶. Παράλληλα ὁ Δυτικὸς προσανατολισμὸς τῆς πολιτικῆς τοῦ προκατόχου Μιχαὴλ Η΄ (1259-1282), πού ὁδήγησε στὴν ἐγκατάλειψη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας⁷ στὴν μοῖρα της καὶ στὴν ἐξασθένηση τῆς ἀμυντικῆς δύναμης τῆς Αὐτοκρατορίας, εἶχε ὡς συνέπεια τὴν σταδιακὴ ἀπώλεια πόλεων τῆς περιοχῆς, πού ἔπесαν στὰ χέρια τῶν Τουρκομάνων, μὲ παρεπόμενα τὴν μείωση τοῦ πληθυσμοῦ, τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς⁸, τῶν εὐφορων

² Ὁ Αὐτοκράτορας Ἀνδρόνικος Β΄ ἀναγκάστηκε σὲ παραίτηση τὸ 1328 μετὰ ἀπὸ 7 χρόνια ἐμφυλίου πολέμου μὲ τὸν ἐγγονό του Ἀνδρόνικο Γ΄, ἀφοῦ ἐπιβλήθηκε ὁ τελευταῖος, καὶ ἀποσύρθηκε σὲ μοναστήρι, ὅπου ἐκάρη μοναχὸς μὲ τὸ ὄνομα Ἀντώνιος.

³ Βλ. GEORG OSTROGORSKY, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, τ. 3, ἐκδ. Πατάκη, Ἀθήνα 2015, σ. 174.

⁴ Ἡ Θεσσαλία καὶ ἡ Ἠπειρὸς μὲ τὴν Αἰτωλία εἶναι στὴν κατοχὴ τῶν Ἀγγέλων, οἱ ὁποῖοι, ἀσκώντας πολιτικὴ ἐναντίον τῶν Παλαιολόγων, ἔρχονται συχνὰ σὲ συμμαχία μὲ τοὺς Δυτικούς.

⁵ Παρατηρεῖται ταχύτατὴ ἄνοδος τοῦ βασιλείου τῆς Σερβίας μὲ τὸν βασιλιά Μιλιούτιν (1282-1321), ὁ ὁποῖος τὸ 1282 κατέλαβε τὰ Σκόπια, γεγονός πού τοῦ ἄνοιξε τὸν δρόμο πρὸς τὴν Μακεδονία καὶ τὴν Θεσσαλονίκη.

⁶ Βλ. DONALD M. NICOL, *Οἱ τελευταῖοι αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου (1261-1453)*, ἐκδ. Παπαδήμα, Ἀθήνα 2012, σσ. 145-146.

⁷ Βλ. ὁ.π., σ. 150.

⁸ Βλ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Κ. ΑΓΟΡΙΠΑΣ, *Κωνσταντινούπολη, ἡ πόλη καὶ ἡ κοινωνία στὰ χρόνια τῶν πρώτων Παλαιολόγων (1261-1328)*, ἐκδ. ΚΒΕ (Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέτες 62), Θεσσαλονίκη 2016, σ. 489.

φορολογούμενων ἐδαφῶν. Ἐτσι τὸ 1302 μετὰ ἀπὸ τὴν νίκη τῶν Ὀθωμανῶν ἐναντι τῶν Βυζαντινῶν στρατευμάτων στὸν Βαφέα «ἡ παλαιὰ Βιθυνία περιῆλθε στὴν ἐξουσία τοῦ Ὀσμάν»⁹.

Ἡ ἄθλια οἰκονομικὴ κατάσταση, ἀπότοκο κυρίως τῆς παραχώρησης τοῦ ἐμπορίου στὰ χέρια τῶν Ἰταλικῶν Ναυτικῶν Δημοκρατιῶν, Βενετίας καὶ Γένοβας, ἐκφράζεται καὶ μὲ ἄλλες ἐνδείξεις, ἀρκετὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες ὀφείλονται στὶς προσωπικὲς ἐπιλογές καὶ ἀστοχίες τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀνδρονίκου. Πιὸ συγκεκριμένα, ἡ πολιτικὴ του ὑπὲρ τῆς Γένοβας ὁδήγησε τὸ ἀσθενὲς κράτος σὲ πόλεμο μὲ τὴν Βενετία (1294-1299) μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἧττα καὶ τὴν ἐξ ἀνάγκης ἀποζημίωση, ἐνῶ τὰ μέτρα οἰκονομίας καὶ περικοπῶν ἀδιακρίτως στὸν στρατὸ κατέληξαν στὸ ὀλέθριο σφάλμα τῆς κατάργησης τοῦ στόλου (1284). Λανθασμένα ἐπίσης ὑπολόγισε ὁ Ἀνδρόνικος τὴν ὑποτιθέμενη βοήθεια τῆς Μεγάλης Καταλανικῆς Ἑταιρείας πρὸς ἀπόκρουση τῶν Ὀθωμανῶν, καθὼς οἱ μισθοφόροι ἐρήμωσαν τὴν ὕπαιθρο στὴν Θράκη ἐπὶ δύο ἔτη (1304-1306)¹⁰ μὲ ἔμμεση συνέπεια τὸν φοβερό λιμὸ τοῦ 1305. Συνάμα οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Ὀθωμανῶν καὶ ἡ δράση τῶν Καταλανῶν ἔφεραν τὴν ἀνάδειξη μεγάλου προσφυγικοῦ ρεύματος¹¹. Ἐπιπλέον τὸ νόμισμα ὑποτιμήθηκε, τὸ κράτος γενικὰ ἀσφυκτιοῦσε¹².

Ὡστόσο, γιὰ μία θεοκεντρικὴ κοινωνία ὅπως τὸ Βυζάντιο τὸ μεγαλύτερο πλῆγμα ἦταν ὁ διχασμὸς τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς κοινωνίας, ποὺ προκάλεσε ἡ ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ Μιχαὴλ Η΄. Ὁ διχασμὸς αὐτὸς ἐκδηλώθηκε πρὸς δύο κατευθύνσεις: ἀφ' ἑνὸς ὑπῆρξε τὸ Σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν, ἀφ' ἑτέρου ἡ Ἑνωση τῆς Λυῶν (1274). Ἐπειδὴ τὸ Σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν¹³ ἄπτεται πολλῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν ζητημάτων, καθὼς καὶ θεμάτων Κανονικοῦ Δικαίου, τὰ ὁποῖα ἐπηρέασαν ἄμεσα τὴν στάση καὶ τοῦ

⁹ OSTROGORSKY, ὁ.π., σ. 182. Βλ. καὶ NICOL, ὁ.π., σσ. 184-185, 204.

¹⁰ Ἀναλυτικότερα γιὰ τὰ δεινὰ τῆς οἰκονομικῆς καὶ στρατιωτικῆς πολιτικῆς τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄, βλ. OSTROGORSKY, ὁ.π., σσ. 170-174.

¹¹ Γενικότερα γιὰ τὴν πολιτικο-οἰκονομικὴ κρίση τοῦ κράτους καὶ τὸν ἀντίκτυπο στὴν κοινωνία (τραγικὲς συνθήκες διαβίωσης γιὰ τὰ χαμηλότερα στρώματα, ὀρμητικὸ προσφυγικὸ ρεύμα, ἀσθένειες, ὑψηλὴ θνησιμότητα), βλ. ΑΓΟΡΙΠΣΑΣ, ὁ.π., σσ. 488-490.

¹² Γιὰ τὴν δυσκολότατη ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ κατάσταση τοῦ κράτους, βλ. НИКОЛАЙ Д. БАРАБАНОВ, «Константинопольский Патриарх Афанасий I о недугах византийского общества на рубеже XIII-XIV вв.», *Античная Древность и Средние Века* 15 (1978), σσ. 52-53 (στὰ Ῥωσικά).

¹³ Μία ἀνάλυση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ κοινωνικοῦ αὐτοῦ κινήματος παρουσιάζει τὸ ἄρθρο τῆς Ἀναστασίας Κοντογιαννοπούλου, «Τὸ Σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν (1265-1310), συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς πορείας καὶ τῆς φύσης τοῦ κινήματος», *Βυζαντινὰ* 18 (1998), σσ. 177-235.

Πατριάρχη καὶ τοῦ Αὐτοκράτορα, θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἐκθέσουμε σύντομα τὰ αἷτια καὶ τὶς ἐξέλιξεις τοῦ κινήματος.

Τὸ Σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν ὑπῆρξε μία ἀντιπαράθεση, ἡ ὁποία ξέσπασε στὸ ὄνομα τῆς νομιμότητος τοῦ Πατριάρχῃ Ἀρσενίου Αὐτεριανοῦ (Α΄ πατριαρχία, 1254-1259, Β΄ πατριαρχία, 1261-1265) καὶ ἔμελλε νὰ ταλανίσει τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν κοινωνία ἐπὶ μισὸ αἰῶνα περίπου (1261-1310)¹⁴. Οἱ αἰτίες δὲν βασίστηκαν μόνο σὲ ἐκκλησιαστικὲς ἢ δογματικὲς ἀντιλήψεις, ἀλλὰ σὲ πολιτικὰ δεδομένα, κυρίως στὴν ἀντιπαράθεση μεταξὺ τοῦ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου, ἀντιπροσώπου τῆς ἀριστοκρατίας καὶ ἐχθροῦ τῆς πολιτικῆς τῶν Λασκαριδῶν ὑπὲρ τῶν ἀγροτῶν καὶ τῶν λαϊκῶν στρωμάτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προερχόταν ὁ Ἀρσένιος ποὺ ἦταν πιστὸς στὸν οἶκο τῶν Λασκαριδῶν. Ἡ σύγκρουση μεταξὺ Πατριάρχῃ καὶ Αὐτοκράτορα ἔφτασε στὸ ἀποκορύφωμα μὲ τὴν ἀντικανονικὴ δίκη τοῦ Πατριάρχῃ Ἀρσενίου καὶ τὴν καθαίρεσή του μὲ συνοδικὴ ἀπόφαση (1265), τὴν ἀντικανονικὴ ἄνοδο στὸν Πατριαρχικὸ Θρόνο τοῦ Γερμανοῦ Γ΄ (1265-1266), ὁ ὁποῖος ἀφόρισε τὸν Πατριάρχῃ Ἀρσένιο, καὶ τελικὰ μὲ τὴν ἀντικανονικὴ ἄνοδο τοῦ Ἰωσήφ (Α΄ πατριαρχία, 1266-1275), πρώην πνευματικοῦ τοῦ Μιχαὴλ Η΄. Ὁ Ἰωσήφ ὅμως ἦταν ἀφορισμένος¹⁵ ἀπὸ τὸν Πατριάρχῃ Ἀρσένιο. Ἡ ἀποκρυστάλλωση τοῦ Σχίσματος ἔγινε ὅταν ὁ Πατριάρχῃς Ἰωσήφ Α΄ ἔλυσε τὸν ἀφορισμὸ (2-2-1267), συγχωρώντας τὸν ἀφορισμένο Αὐτοκράτορα. Ὅμως σύμφωνα μὲ τὸ Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο ὁ ἀφορισμὸς μπορεῖ νὰ λυθεῖ μόνο ἀπ’ αὐτὸν ποὺ τὸν ἐπέβαλε. Ἀφοῦ προέβη σὲ τέτοια κίνηση, παραβιάζοντας τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνες, ὁ Πατριάρχῃς Ἰωσήφ ἔδωσε ἀφορμὴ γιὰ τὴν τελικὴ διαίρεση τῆς Ἐκκλησίας σὲ δύο παρατάξεις: τῶν Ἀρσενιατῶν καὶ τῶν Ἰωσηφιστῶν¹⁶.

Ὅπως ἀναφέρθηκε, ὁ δεύτερος πόλος διαιρέσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς κοινωνίας ὑπῆρξε ἡ Ἑνωσις τῆς Λυών, ἡ ὁποία ἐσφράγισε ἐπιφανειακὰ καὶ προσωρινὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἑνώσεως μεταξὺ τῆς Ὁρθόδοξης καὶ τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τὸ

¹⁴ Τοποθετοῦμε προσωπικὰ τὴν ἑναρξὴ τοῦ Σχίσματος τὰ ἔτη 1260-1261, ἀφοῦ προηγήθηκαν τὰ ἐξῆς γεγονότα: ἡ ἀντικανονικὴ ἐκλογὴ τοῦ Πατριάρχῃ Νικηφόρου Β΄ (1260-1261) μετὰ τὴν ἐξ ἀνάγκης παραίτηση τοῦ Πατριάρχῃ Ἀρσενίου, ἡ διαταγὴ τοῦ Μιχαὴλ Η΄ τῆς τύφλωσης τοῦ Ἰωάννου Δ΄ Λασκάρη (25-12-1261), ὁ ἀφορισμὸς τοῦ Αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου ἀπὸ τὸν Πατριάρχῃ Ἀρσένιο (1-1-1262).

¹⁵ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΧΥΜΕΡΗ, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, ἐκδ. Α. Failler [CFHB 24.1-5], Paris 1999, 3, VII, 12: «εἶναί τε τὸν Ἰωσήφ ὑπ’ Ἀρσενίου τοῦ πατριάρχου ἀφορισμένον». Ὁ Πατριάρχῃς Ἀρσένιος εἶχε ἐπιβάλει αὐτὴν τὴν ποινὴ, ἐπειδὴ ὁ Ἰωσήφ, τότε ἀπλὸς κληρικὸς, εἶχε παραβιάσει τὴν ἐντολή του νὰ μὴν ἔχει ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀφορισμένο Αὐτοκράτορα.

¹⁶ Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ οἱ δύο Πατριάρχες, Ἀρσένιος καὶ Ἰωσήφ Α΄, ἀγιοποιήθηκαν.

Σχίσμα τοῦ 1054. Ἡ ἀπόφαση τοῦ Μιχαὴλ Η΄ νὰ προχωρήσει σὲ ἐνωτικὲς κινήσεις ἐλήφθη μὲ πολιτικά, καὶ ὄχι ἐκκλησιαστικά, κριτήρια, καθὼς ἡ κύριά του μέριμνα ἦταν: ἀφ' ἐνὸς νὰ ἀποτρέψει τὸν κίνδυνο ἐκ Δυσμῶν (ὕπῃρχε δυνατὸ ἀντιβυζαντινὸ μέτωπο ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ βασιλιᾶ τῆς Σικελίας, Καρόλου Ἀνδρηγαυοῦ, μὲ σαφέστατα κατακτητικὰ σχέδια πρὸς τὴν Ἀνατολή¹⁷ καὶ ἰδιαίτερα τὴν ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Λατίνους, γεγονὸς πὺν σήμαινε ὅτι ἀμφισβητοῦνταν ἡ ἐξουσία καὶ ἡ νομιμότητα τοῦ Βυζαντινοῦ Αὐτοκράτορα), καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ ἐξασφαλίσαι βοήθεια ἀπὸ τὴν Δύση μπροστὰ στὴν ἀπειλὴ τῶν Τούρκων. Εἶχε καταλάβει νωρὶς ὅτι ἔπρεπε νὰ κερδίσει τὴν ὑποστήριξη τῆς Παπικῆς Ἐδρας, ἐπειδὴ ὁ Ποντίφικας ἦταν ὁ μόνος πὺν μπορούσε νὰ συγκρατήσει τὸν Κάρολο. Ἄν καὶ στὴν δεκαετία τοῦ 1260 εἶχε τὴν δυνατότητα ὁ Μιχαὴλ Η΄ νὰ κινεῖται εὐστόχως μὲ διπλωματικοὺς ἐλιγμούς καὶ δωρεὲς ἀπέναντι στὴν παποσύνη, μὲ τὴν ἄνοδο τοῦ Γρηγορίου Ι΄ (1271) στὴν Ῥωμαϊκὴ ἔδρα τὰ πράγματα ἄλλαξαν, καθὼς ὁ καινούργιος πάπας δὲν ἱκανοποιεῖτο ἀπλῶς μὲ καλὲς προθέσεις, ἀλλὰ ἀπαιτοῦσε ἔργα¹⁸. Ἔτσι ἔστειλε τελεσίγραφο στὸν Αὐτοκράτορα πὺν δήλωνε ὅτι ἡ παροχὴ βοήθειας καὶ ἡ στήριξη τῆς ἐξουσίας του εἶχε ὡς προϋπόθεση τὴν ἔνωση, δηλαδὴ τὴν ὑποταγὴ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας.

Ἀπὸ πολιτικὴ πλευρὰ ὁ Μιχαὴλ βρισκόταν πιά σὲ ἀδιέξοδο καὶ δὲν εἶχε ἄλλη ἐπιλογὴ παρὰ νὰ ὑποκύψει στὴν παπικὴ θέληση. Στὴν Σύνοδο πὺν συγκλήθηκε στὴν Λυὼν ἔστειλε ἀντιπροσωπεῖα μὲ ἐπικεφαλὴς τὸν ἔμπιστο συνεργάτη του, τὸν Γεώργιο Ἀκροπολίτη, ὁ ὁποῖος στὸ ὄνομα τοῦ Αὐτοκράτορα ὑπέγραψε τὴν Ἐνωση, δήλωσε τὴν προσωπικὴ ὑποταγὴ τοῦ Μιχαὴλ Η΄ καὶ τοῦ υἱοῦ του Ἀνδρονίκου στὴν παπικὴ ἐξουσία, ἀναγνώρισε τὸ πρωτεῖο καὶ τὴν λατινικὴ πίστη. Στὴν οὐσία ἐπρόκειτο γιὰ συνολικὴ ὑποχώρηση τῆς Βυζαντινῆς πλευρᾶς σὲ θεολογικὲς καὶ λειτουργικὲς ἀπόψεις. Τὰ πολιτικὰ ὀφέλη πὺν ἔλαβε ὁ Μιχαὴλ ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ὑποταγὴ εἶχαν ἀκριβὸ τίμημα, καθὼς προκάλεσε βαρεῖα πνευματικὴ κρίση στὴν Αὐτοκρατορία καὶ ὁδήγησε στὴν ἀποδυνάμωση τῆς συνοχῆς τῆς κοινωνίας. Παρὰ τὶς προσπάθειες τοῦ Μιχαὴλ νὰ ἐπιβάλλει τὶς ἐπιλογές του, ἀκόμα καὶ μὲ διωγμούς, ἡ Ἐνωση δὲν ριζώθηκε, ἀντίθετα ἐκδηλώθηκε νέα κοινωνικὴ διαίρεση σὲ δύο παρατάξεις, στοὺς φιλενωτικούς καὶ ἀνθενωτικούς.

¹⁷ Ἀναλυτικὰ γιὰ τὶς ἀπειλητικὲς ἐνέργειες τοῦ Καρόλου, βλ. OSTROGORSKY, ὁ.π., σσ. 139-141.

¹⁸ Ὁ.π., σσ. 140-141.

Ὁ θάνατος τοῦ Μιχαὴλ Η΄ σηματοδότησε τομὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ κράτους, καθὼς ὁ Ἀνδρόνικος Β΄ ἀμέσως ἀποκήρυξε τὴν Ἑνωσι καὶ ἀποκατέστησε τὴν Ὀρθοδοξία. Ἀπομακρύνθηκε ὁ ἐνωτικὸς Πατριάρχης Ἰωάννης ΙΑ΄ Βέκκος (1275-1282) καὶ ἐπανῆλθε στὸν Θρόνον ὁ γέρον πιά, «μόνον οὐκ ἄπνους»¹⁹, Πατριάρχης Ἰωσήφ, ποὺ εἶχε παραιτηθεῖ τὸ 1275 ὡς ἀνθενωτικὸς. Ἡ ἀποκήρυξη τῆς Ἑνώσεως ἔκλεινε μὲν μία πληγὴ στὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, παρέμεινε ὅμως ἀνοιχτὴ ἢ ἄλλη, δηλαδὴ τὸ Σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν. Ἄν καὶ Ἀρσενιάτες καὶ Ἰωσηφιῖτες εἶχαν τρόπον τινὰ παραμερίσει τίς διαφορὰς μεταξύ τους τὴν ὥρα τοῦ κοινοῦ ἀγῶνος κατὰ τῆς Ἑνώσεως, μετὰ τὴν ἀναστήλωση τῆς Ὀρθοδοξίας τὰ πνεύματα πάλι ὀξύνθηκαν. Τὸ θέμα ἦταν πολὺ λεπτὸ γιὰ τὸν Ἀνδρόνικο, ἐπεὶδὴ τὸ 1272 τὸν εἶχε στέψει συναυτοκράτορα ὁ Πατριάρχης Ἰωσήφ²⁰. Ἐπιχειρῶντας νὰ εἰρηνεύσει τὰ πνεύματα, καθὼς καὶ νὰ κρατήσῃ αὐστηρὴ ὀρθόδοξη γραμμὴ, ὁ εὐσεβὴς Αὐτοκράτορας μετὰ τὴν κοίμηση τοῦ Ἰωσήφ²¹ (1283), σὲ μία προσπάθεια συμφιλίωσης Ἀρσενιατῶν καὶ Ἰωσηφιτῶν, ἀκολούθησε τὴν μέση ὁδὸ καὶ ἐπέλεξε²² τὸν λόγιό Γεώργιο Κύπριο (μετέπειτα Πατριάρχῃ Γρηγόριό Β΄) γιὰ τὸν Οἰκουμενικὸ Θρόνον.

Θέλοντας νὰ λύσει τὸ Σχίσμα, ὁ Αὐτοκράτορας ἔκανε μερικὰ βήματα, παραχωρήσεις στοὺς Ἀρσενιάτες: διόρισε τὸν ἀρχηγό τους, τὸν Ἀνδρόνικο Σάρδεων, πνευματικὸ του, τοὺς ἐκχώρησε στὴν πρωτεύουσα τὸν ναὸ τῶν Ἁγίων Πάντων καὶ ὕστερα τὴν Μονὴ Μωσηλέ²³, ἐπέτρεψε νὰ μεταφέρουν τὸ λείψανο τοῦ Πατριάρχῃ Ἀρσενίου στὴν Πόλη. Ἐπίσης συγκάλεσε διάφορες συνόδους²⁴ μὲ σκοπὸ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ προσπάθεια ἀπέτυχε καὶ συνέχισε ἡ βαρεῖα πνευματικὴ κρίση. Μετὰ τὴν Β΄ Σύνοδο τῶν Βλαχερνῶν (1285) ξέσπασε νέα θύελλα, καθὼς ὁ Πατριάρχῃ Γρηγόριος εἶχε συντάξῃ ἕναν *Τόμο*, ὅπου καταδίκασε τίς αἱρέσεις τοῦ Ἰωάννου Βέκκου καὶ ἐξέφρασε τίς θεολογικὰς του ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἐπεὶδὴ ἡ διατύπωσή του ἦταν κάπως ἀσαφής, ὁ Πατριάρχῃ ἐθωρεῖτο αἰρετικὸς ἀπὸ με-

¹⁹ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ὁ.π., 3, VII, 5.

²⁰ Ἀπὸ τοὺς Ἀρσενιάτες ἡ στέψη τοῦ ἐθωρεῖτο ἄκυρη, ἐφ' ὅσον ὁ Πατριάρχῃ Ἰωσήφ, ὡς ἀφορισμένος, δὲν μποροῦσε νὰ τελεῖ μυστήρια, καὶ ἐπιπλέον ἡ χειροτονία του σὲ ἐπίσκοπο τελοῦσε ὑπὸ ἀμφισβήτησιν.

²¹ Ἡ Β΄ πατριαρχία του διήρκεσε μόνο λίγους μῆνες (31-12-1282 ἕως 23-03-1283).

²² Δὲν θὰ ἀναφερθοῦμε ἐδῶ στὶς συνθήκες κατὰ τίς ὁποῖες ἔγινε ἡ ἐκλογὴ τοῦ Πατριάρχῃ Γρηγορίου καὶ στὴν ἄκρα κίνηση καισαροπατισμοῦ ἐκ μέρους τοῦ Ἀνδρόνικου Β΄ στὴν συγκεκριμένη περίπτωσι.

²³ Ἡ μονὴ αὐτὴ θὰ γίνῃ καὶ τὸ κέντρο τῆς προπαγάνδας τῶν Ἀρσενιατῶν.

²⁴ Ἐγιναν δύο Σύνοδοι στὶς Βλαχερνές ποὺ ἐπιχείρησαν τὴν κάθαρση τῶν δογματικῶν ζητημάτων. Ἡ πρώτη (1283) λειτούργησε ὡς Ἐκκλησιαστικὸ Δικαστήριον καὶ καταδίκασε τὸν Ἰωάννη Βέκκο ὡς αἰρετικὸ καὶ σφετεριστὴ τοῦ Θρόνου. Ἡ δευτέρη (1285) προκάλεσε ἀναταραχὴ. Ἡ μοναδικὴ προσπάθεια συμφιλίωσης τῶν Ἀρσενιατῶν ἔγινε μὲ τὴν Σύνοδο τοῦ Ἀδραμυττίου (1284) ποὺ ἀπέτυχε, καθὼς λίγοι Ἀρσενιάτες ἐπέστρεψαν στὴν ἐπίσημη Ἐκκλησία.

ρικούς ιεράρχες²⁵ και αναγκάστηκε σὲ παραίτηση τὸν Ἰούνιο τοῦ 1289²⁶. Ἡ κένωση τοῦ Θρόνου ὥθησε τότε τοὺς Ἀρσενιάτες νὰ προβάλουν τὶς ἀξιώσεις τους μὲ μορφή ἐγγράφου πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα, τὸ *Γράμμα τῶν Ζηλωτῶν πρὸς βασιλέα*. Ἐκθέτοντας τὰ αἰτήματά τους, ζητοῦσαν τὴν ἐκλογή Πατριάρχῃ ἀπὸ τοὺς κύκλους τους, τὴν ἀποκατάσταση τοῦ δόγματος, τὴν ἀκύρωση τῶν ἀφορισμῶν, τὴν διαγραφή τοῦ Πατριάρχῃ Ἰωσήφ ἀπὸ τὰ δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας, τὴν κανονικὴ ἐξέταση τῶν ἱερέων καὶ ἀρχιερέων²⁷. Παραβλέποντας τέτοιες ὑπερβολικὲς ἀπαιτήσεις, ὁ Ἀνδρόνικος ἀποφάσισε νὰ προβάλει ἄνθρωπο ποὺ βρισκόταν μακριὰ ἀπὸ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἔριδες καὶ ἐπέλεξε τὸν ἱερομόναχο Ἀθανάσιο, τὸν ὁποῖο θαύμαζε καὶ εἶχε ὁ ἴδιος ἐγκαταστήσει σὲ μοναστήρι τοῦ Ξηρολόφου στὴν πρωτεύουσα.

Συνοψίζοντας, μπορούμε νὰ περιγράψουμε τὴν κατάσταση τὶς παραμονὲς τῆς Α΄ πατριαρχείας τοῦ Ἀθανασίου ὡς ἐξῆς: τὸ κράτος αἰμορραγοῦσε, ἐπικρατοῦσε διχασμὸς στὴν Ἐκκλησία καὶ στὴν κοινωνία. Πέρα ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινο παράγοντα ἔχοντας πνευματικὴ θεώρηση τῶν δεινῶν ποὺ μάστιζαν τὸ κράτος, ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος Α΄ πίστευε ὅτι ὅλα τὰ κακὰ προέκυψαν, ἐπειδὴ ἡ Βυζαντινὴ κοινωνία εἶχε ἀποκλίνει ἀπὸ τὴν θεοσεβὴ ζωὴ καὶ ἀπὸ τὴν πίστη. Ἡ θεραπεία βρισκόταν, ἐπομένως, στὴν μετάνοια καὶ ἐπιστροφή στὴν εὐσέβεια. Γιὰ νὰ σώσει τὸ Βυζάντιο, θὰ προσπαθήσει καὶ κατὰ τὶς δύο θητεῖες του νὰ εἰσαγάγει μεταρρυθμίσεις, γιὰ νὰ ἀνασυγκροτήσῃ τόσο τὴν Ἐκκλησία ὅσο καὶ τὴν κοινωνία σὲ γερὰς ἠθικὰς βάσεις μὲ πυξίδα τὸ κοινοβιακὸ μοντέλο.

²⁵ Ἀνάμεσά τους ὁ Ἰωάννης Ἐφέσου καὶ ὁ Θεόκλητος Φιλαδελφείας.

²⁶ Βλ. NICOL, *ὁ.π.*, σσ. 161-162.

²⁷ Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 3, VIII, 12.

II. Σύντομη βιογραφία τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου Α΄

Οἱ πηγές

Γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου Α΄ μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε στοιχεῖα ἀπὸ τρία εἶδη πηγῶν, οἱ ὁποῖες μᾶς παρέχουν συμπιπτουσες καὶ συμπληρωματικὲς πληροφορίες.

Ἔχουμε κατ' ἀρχὰς τὶς πρωτογενεῖς ἱστορικὲς ἀφηγηματικὲς πηγές, τὸν Γεώργιο Παχυμέρη (1242-1310) καὶ τὸν Νικηφόρο Γρηγορᾶ (1290-1360)²⁸, οἱ ὁποῖοι ὅμως ἀναφέρονται σχεδὸν μόνο στὰ δεδομένα τῆς ζωῆς τοῦ Ἀθανασίου Α΄ μετὰ τὸ 1289. Ὁ μὲν στὸ ἔργο *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, ποὺ καλύπτει τὴν περίοδο 1255-1308, ἀφιερώνει ἐπτὰ βιβλία στὸν Ἀνδρόνικο Β΄. Δίνει ἐπομένως πολλὰς πληροφορίες γιὰ τὸν Πατριάρχη Ἀθανάσιο Α΄, καθὼς, ἀφ' ἑνός, ἐστιάζει στὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα καί, ἀφ' ἑτέρου, ὡς κληρικός²⁹ ἐρχόταν φυσικὰ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Πατριάρχη. Τοῦ λείπει ὅμως ἡ ἀντικειμενικότητα, ἐπειδὴ δὲν συμπαθοῦσε³⁰ τὸν Ἀθανάσιο. Ὁ δὲ συμπληρώνει τὰ κενὰ γιὰ τὴν περίοδο μετὰ τὸ 1307. Διαθέτουμε ἔπειτα δύο ἀγιολογικὲς πηγές τοῦ 14^{ου} αἰῶνα σὲ μορφή *Βίου Ἀγίων*, γεγονὸς ποὺ μαρτυρεῖ ὅτι πολὺ νωρὶς διαδόθηκε ἡ φήμῃ τῆς ἀγιοσύνης τοῦ Ἀθανασίου. Ὁ πρῶτος καὶ παλαιότερος χρονολογικὰ *Βίος*³¹, ὁ συγγραφέας τοῦ ὁποίου ἦταν ἀνώνυμος σύμφωνα μὲ τὰ περισσότερα χειρόγραφα, ἀποδίδεται σύμφωνα μὲ τὸν κώδικα *Χάλκης Ἀγίας Τριάδος* 64, καὶ βάσει τῶν τελευταίων ἐρευνῶν³², στὸν μοναχὸ καὶ κωδικογράφο Θεόκτιστο Στουδίτη, σαφῶς μαθητὴ τοῦ Ἀθανασίου, καθὼς ἀναφέρει: «ὡς ἔλεγε πρὸς με»³³. Στὸν ἴδιο ἀνήκει ἐπίσης ἡ πατρότητα ἐνὸς *Ἐγκωμίου*³⁴ τοῦ Ἀγίου, ὅπως ἐπί-

²⁸ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΑ, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, ἐκδ. L. Schopen [CSHB 19.1-3], Bonn 1829-1855.

²⁹ Ἦταν διάκονος καὶ *δικαιοφύλαξ* (χαμηλόβαθμο νομικὸ ἀξίωμα).

³⁰ Ὁ Παχυμέρης εἶχε συνολικὰ διαφορετικὴ πνευματικὴ κατεύθυνση ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο. Βλ. ἀναλυτικὰ πρὸ κάτω ὑποσημείωση 71, σσ. 20-21.

³¹ Διασώθηκε μεταξὺ ἄλλων στοὺς κώδικες: *Χάλκης Ἀγίας Τριάδος* 64 (1313-1330), *Athoniensis Iberon* 50 (1300-1350), *Vaticanus Barberini* 583 (1350-1375). Κατὰ τὴν γραφὴ τοῦ *Barberini* 583 τὸ κείμενο ἐκδόθηκε ἐν μέρει τὸ 1897. Βλ. HIPPOLYTE DELEHAYE: «La vie d'Athanase, Patriarche de Constantinople (1289-1293, 1304-1310)», *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 17 (1897), σσ. 39-75. Ἐκδόθηκε πλῆρως κατὰ τὴν γραφὴ τοῦ *Iberon* 50 ἀπὸ τὸν ATHANASIOS PAPADOPOULOS-KERAMEUS, «Жития двух вселенских патриархов 14 в. свв. Афанасия I и Исидора I», *Записки Историко-филологического факультета императорского С. - Петербургского университета* 76 (1905), σσ. 1-51 (στὸ ἐξῆς *Theoctisti Vita*).

³² Βλ. ALICE-MARY TALBOT, *Faith Healing in Late Byzantium. The Posthumous Miracles of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theoktistos the Stoudite*, ἐκδ. Hellenic College Press, Brookline, Massachusetts 1983, σσ. 31-32.

³³ *Theoctisti Vita*, 3.

³⁴ *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως τὸν νέον*. Τὸ κείμενο βρίσκεται μετὰ τὴν *Vita* στὰ χειρόγραφα ποὺ ἀναφέραμε. Ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν R. Fusto. Βλ. ROBERTO FUSTO: «L'Encomio di Teoctisto Studita per Atanasio I di Costantinopoli» [BHG 194a-b], *RSBN* 34 (1997), σσ. 83-153.

σης και τοῦ *Λόγου*³⁵ γιὰ τὴν ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων. Ἡ δεύτερη ἀγιολογικὴ πηγὴ ἔχει συνταχθεῖ ἀπὸ τὸν Ἰωσήφ Καλόθετο³⁶, μοναχὸ ποὺ ἀσκήτευσε ἀρχικὰ στὴν Μονὴ Ἐσφιγμένου³⁷, ἔζησε ἔπειτα ὡς ἐρημίτης καὶ τελικὰ πῆρε μέρος στὶς ἡσυχαστικὲς ἔριδες (1340-1344) ὡς ὑποστηρικτὴς τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ. Ἄν καὶ δὲν ἦταν αὐτόπτης μάρτυρας τῆς ζωῆς τοῦ Ἁγίου, καὶ ἐπομένως δὲν παρέχει τόσες λεπτομέρειες, ὅσες ἡ *Theoctisti Vita*, τὸ κείμενό του ἔχει ἐνδιαφέρον καθὼς σὲ κάποια σημεῖα εἶναι ἡ μοναδικὴ πηγὴ ποὺ διασώζει ἓνα γεγονός. Ἐν κατακλείδι οἱ ἀγιολογικὲς πηγὲς παρέχουν πλούσιες καὶ ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες κυρίως γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ Ἀθανασίου πρὶν ἀπὸ τὴν ἄνοδο στὸν Οἰκουμενικὸ Θρόνο (1289), δηλαδὴ γιὰ τὴν μοναστικὴ του πολιτεία. Τέλος σημαντικὴ πηγὴ γιὰ τὸν χαρακτήρα τοῦ Ἀθανασίου Α΄, τὴν ζωὴ καὶ δράση του μετὰ τὸ 1289 ἀποτελεῖ ἡ ὀγκώδης ἀλληλογραφία του, ἡ ὁποία ἐκδόθηκε ἐν μέρει ἀπὸ τὴν Α.Μ. Talbot³⁸.

Ἡ ζωὴ τοῦ Ἁγίου πρὶν ἀπὸ τὴν ἄνοδο στὸν Πατριαρχικὸ Θρόνο

Ὁ μέλλων Πατριάρχης Ἀθανάσιος γεννήθηκε περὶ τὰ ἔτη 1230-1235³⁹ στὴν Ἀδριανούπολη ἀπὸ εὐσεβεῖς γονεῖς, τὸν Γεώργιο καὶ τὴν Εὐφροσύνη. Ὀνομάστηκε Ἀλέξιος στὸ βάπτισμα. Ἀπὸ παιδὶ δὲν ἐνδιαφερόταν γιὰ τὰ ἐγκόσμια⁴⁰, ἀλλὰ ἡ ψυχὴ του τρεφόταν μὲ τὰ ἱερὰ γράμματα. Ὀρφανὸς ἀπὸ πατέρα, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν *Βίο* τοῦ Ἀλυπίου τοῦ Κιονίτου⁴¹, φλεγόμενος ἀπὸ θεῖο ἔρωτα, ἐγκατέλειψε τὴν χήρα μητέρα του καὶ τὴν πα-

³⁵ *Λόγος εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως*. Ὁ *Λόγος* σώζεται στὸν κώδικα *Χάλκης Ἀγίας Τριάδος* 64. Ἐξεδόθη ἀπὸ τὴν Α.Μ. Talbot (βλ. ALICE-MARY TALBOT, *Faith Healing in Late Byzantium*, ὁ.π., σσ. 44-123) ποὺ θεωρεῖ ὅτι συντάχθηκε μετὰ τὸ 1330, ἐνῶ ὑπολογίζει ὅτι ὁ *Βίος* καὶ τὸ *Ἐγκώμιο* γράφτηκαν ἀπὸ τὸν Θεόκτιστο στὴν δεκαετία τοῦ 1320 λίγο μετὰ ἀπὸ τὴν κοίμησιν τοῦ Ἀθανασίου.

³⁶ ἸΩΣΗΦ ΚΑΛΟΘΕΤΟΥ, «Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ Ἀθανασίου Α΄, Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου (1289-1293 καὶ 1304-1310)», ἐκδ. Ἀρχιμανδρίτης Ἀθανάσιος Παντοκρατορινός, *Θρακικὰ* 13 (1940), σσ. 56-107 (στὸ ἐξῆς *Calothesi Vita*). Τὸ κείμενο σώζεται στὸν κώδικα *Athoniensis Pantocrator* 251 (14^{ος} αἰῶνα) καὶ χρονολογεῖται μετὰ τὸ 1347.

³⁷ *Calothesi Vita*, 29: «Αὕτη (ἡ Μονὴ Ἐσφιγμένου) καὶ ἡμᾶς πνευματικῶς ὥδινεν». Ἐφ' ὅσον ὁ μέλλων Πατριάρχης Ἀθανάσιος εἶχε μείνει στὴν Ἐσφιγμένου στὴν ἀρχὴ τῆς μοναστικῆς του πολιτείας, θεωροῦμε ὅτι μποροῦσε ὁ Ἰωσήφ νὰ λάβει ἀξιόπιστες πληροφορίες ἀπὸ μοναχοὺς τῆς μονῆς.

³⁸ Βλ. ALICE-MARY TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople, letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family and Officials*, ἐκδ. Dumbarton Oaks [CFHB 7], Washington, D.C. 1975. Ἐπιλέχθηκαν στὴν ἐκδόσιν αὐτὴ οἱ πρῶτες 115 ἀνάμεσα στὶς 181 ἐπιστολὲς τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου ποὺ σώζονται στὸν κώδικα *Vaticanus Graecus* 2219. Οἱ περισσότερες ἀπευθύνονται στὸν Ἀνδρόνικο Β΄.

³⁹ Βλ. ALICE-MARY TALBOT, «The Patriarche Athanasius (1289-1293; 1303-1309) and the Church», *DOP* 27 (1973), σ. 16. Ὁ ὑπολογισμὸς τῆς Talbot μᾶς βρίσκει σύμφωνους, ἐφ' ὅσον τὸ 1275 κατὰ τὴν ἑναρξιν τῶν διωγμῶν τοῦ Πατριάρχου Βέκκου ὁ Ἀθανάσιος εἶχε περάσει περίπου 25 χρόνια στὸ μοναστικὸ στάδιο καὶ μὲ δεδομένο ὅτι μετέβη στὸ Ἅγιον Ὅρος ὡς ἔφηβος (βλ. *Calothesi Vita*, 16: «ἄχρι γεννείου λαχνώσεως»). Τὸ ἔτος 1235 ἀποτελεῖ λοιπὸν τὸ *terminus ante quem* γιὰ τὴν γέννησίν του.

⁴⁰ Βλ. *Theoctisti Vita*, 2.

⁴¹ Ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου στυλῖτου Ἀλυπίου τελεῖται στίς 26 Νοεμβρίου.

τρίδα μεταβαίνοντας στην Θεσσαλονίκη, όπου εγκαταστάθηκε στο μοναστήρι του θείου του⁴². Εκεί έκαρῃ μοναχὸς λαμβάνοντας τὸ ὄνομα Ἀκάκιος. Ἀφοῦ παρέμεινε σύντομο χρόνο στὴν Μονή, πῆγε στὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἀσκοῦσε ἓνα διάστημα τὴν ἐρημικὴ ζωὴ συναναστρεφόμενος μὲ ἀσκητὲς γιὰ πνευματικὴ ὠφέλεια⁴³. Κατέληξε νὰ κοινοβιάσει στὴν Μονὴ Ἐσφιγμένου. Διακρινόταν γιὰ τὸν θεῖο ζῆλο καὶ τὸ ἀσκητικὸ του φρόνημα, τὰ κατεξοχὴν πνευματικὰ γνωρίσματά του σὲ ὅλη τὴν ζωὴ. Ἄς ἀναφέρουμε λίγα ἀπὸ τὰ ἀσκητικά του κατορθώματα: βάδιζε ξυπόλυτος ἀκόμα καὶ τὸν χειμῶνα καὶ στὴν παγωνιά⁴⁴. ἀγρυπνοῦσε ὅλη τὴν νύχτα καὶ ὅταν ἀναζητοῦσε λίγη ἀνάπαυση δὲν κοιμόταν ποτὲ σὲ κλίνη⁴⁵. κράτησε τὴν ἀλυσία καὶ ἄκρα νηστεία μὲ ἀπόλυτη ἀποχὴ ἀπὸ λάδι καὶ κρασί γιὰ τρία ἔτη⁴⁶. Ἔτσι τὰ χρόνια τῆς δοκιμασίας του στὴν Μονὴ Ἐσφιγμένου ζυμώθηκε στὴν ἄσκησι, στέρηση καὶ κακοπάθεια χωρὶς νὰ παραμελήσει τὴν ὑπακοή καὶ τὴν διακονία, ἀφοῦ ἐκπλήρωνε μὲ προθυμία κάθε διακόνημα ποὺ τοῦ ἀνέθεταν. Ἐξυπηρέτησε τοὺς ἀδελφοὺς ὡς τραπεζοκόμος γιὰ δύο χρόνια. Συνοψίζοντας, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ ἀδελφὸς Ἀκάκιος ἦταν κανόνας ἀρετῆς, ἀγωνιστὴς μοναχὸς καὶ καλὸς κοινοβιάτης. Ὅμως φαίνεται ὅτι τέτοια ἀγγελικὴ βιοτὴ δίχασε τὴν ἀδελφότητα. Ἔτσι, ἐξ αἰτίας τοῦ φθόνου τῶν μὲν καὶ τῆς εὐλάβειας τῶν δέ, ἀναχώρησε ἀπὸ τὴν μονὴ καὶ ξεκίνησε μακρόχρονο προσκυνηματικὸ ταξίδι.

Ὁ μοναχὸς Ἀκάκιος μετέβη ἀρχικὰ στὰ Ἱεροσόλυμα, γιὰ νὰ προσκυνήσει τὸν Πανάγιο Τάφο, ἔπειτα στὴν ἔρημο τοῦ Ἰορδάνη συλλέγοντας πνευματικὸ πλοῦτο ἀπὸ τοὺς ἀσκουμένους ἐκεῖ θεοφόρους πατέρες. Τὰ βήματά του κατευθύνθηκαν κατόπιν στὴν Μικρὰ Ἀσία στὰ ἅγια βουνὰ καὶ φημισμένα μοναστικὰ κέντρα τῆς ἐποχῆς, ὅπως στὸ Λάτρος⁴⁷ καὶ στὸ Ὄρος Ἀγίου Αὐξεντίου⁴⁸, ὅπου συνέχισε τὸ ἀσκητικὸ του τυπικὸ: ὕπνος

⁴² Ὁ θεῖος αὐτός (ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ πατέρα) λεγόταν Φίλιππος. Βλ. *Calothesi Vita*, 11.

⁴³ *Theoctisti Vita*, 3: «συλλέγων πανταχόθεν ὡς φιλεργὸς τὰ χρήσιμα μέλισσα ἐπὶ τε τοῖς καταμόνας μόνως μόνω προσομιλοῦσι Θεῷ».

⁴⁴ *Theoctisti Vita*, 4: «γυμνοποδῶν ἐν χειμῶνι καὶ παγετῷ». Ἀξίζει νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι κράτησε αὐτὸ τὸ τυπικὸ καὶ ὅταν ἔγινε Πατριάρχης.

⁴⁵ *Theoctisti Vita*, 3: «οὔτε κλίνη καὶ σκίμποδι παρ' ὅλον τὸν τῆς ζωῆς αὐτοῦ χρόνον ἐχρήσατο».

⁴⁶ *Theoctisti Vita*, 4: «ἐλαίου γὰρ ἢ οἴνου ἐπὶ τριετίαν οὐκ ἀπεγεύσατο».

⁴⁷ Τὸ Λάτρος βρίσκεται στὴν Καρία βορειανατολικά ἀπὸ τὴν Μίλητο. Ἐπρόκειτο γιὰ παραδοσιακὸ μοναστικὸ κέντρο, τὸ ὁποῖο εἶχε βρεθεῖ πάλι ἐν ἀκμῇ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Νίκαιας (1206-1261). Βλ. *ODB*, τ. 2, A.-M. TALBOT, «Latros (Látrōs)», σσ. 1188-1189.

⁴⁸ Νοτιανατολικά ἀπὸ τὴν Χαλκηδὸνα τὸ Ὄρος ὀφείλει τὴν ὀνομασία του στὸν ἀσκῆσαντα ἐκεῖ σὲ σπήλαιο τὸν 5^ο αἰῶνα Ἅγιο Αὐξέντιο. Μαρτυρεῖ μακρὰ μοναστικὴ παράδοση, τόσο ἐρημιτικὴ ὅσο καὶ κοινοβιακὴ ἕως τὸν 12^ο αἰῶνα. Ὑστερα ἀπὸ περίοδο παρακμῆς ὁ μοναχισμὸς ἄνθισε πάλι τὸν 13^ο αἰῶνα στὶς Μονὲς Ἀγίου Στεφάνου, Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, κ.λπ. Βλ. *ODB*, τ. 1, A.-M. TALBOT, «Auxentios, mount», σσ. 236-237.

ἐλάχιστος, τροφή λιτή, μελέτη τῶν Γραφῶν ἀδιάλειπτη, νέκρωση τῆς σαρκός. Τελικὰ εἰσῆλθε στὴν Μονὴ Ἀγίου Λαζάρου στὸ Ὅρος Γαλήσιον κοντὰ στὴν Ἔφεσο. Ὑπόδειγμα γιὰ ὅλους, διδάσκοντας τόσο μὲ τις πράξεις ὅσο καὶ μὲ τὴν σιωπὴ, ἦταν πρῶτος στὴν ἀκουλουθία καὶ πρῶτος στὴν διακονία κάνοντας καὶ τὸ καλὸ ἐν κρυπτῷ⁴⁹. Ὑστερα ἀπὸ ὀχτὼ χρόνια δοκιμασίας καὶ ἐνάρτητος ζωῆς ἀξιώθηκε νὰ λάβει τὸ Μεγάλον Σχῆμα καὶ μετονομάστηκε Ἀθανάσιος. Ἐν συνεχείᾳ χειροτονήθηκε διάκονος καὶ ἱερέας παρὰ τὴν θέλησίν του⁵⁰. Ἐμεινε ἄλλα δέκα χρόνια στὴν μονή, ἀσχολούμενος μὲ σπουδὴ μὲ τὴν μελέτη ἀγιοπατερικῶν βιβλίων⁵¹ καὶ ἐκτελώντας τὸ διακόνημα τοῦ Τυπικάρι⁵². Ἐβίωσε τότε ἕνα θεῖο γεγονός πρόρρησης ποὺ τὸν συγκλόνησε καὶ προανήγγειλε τὴν μέλλουσα πατριαρχία του⁵³. Κατὰ τὸ ἔτος 1278 ὁ πόθος τῆς ἡσυχίας τὸν ὁδήγησε πάλι στὸν Ἀθῶνα, ὅπου ἀσκήτευσε μόνος, ὑπομένοντας μὲ καρτερίαν πόλεμον ἀπὸ τοὺς δαίμονες⁵⁴. Ἐπικρατοῦσε τότε τεράστια ἀναταραχὴ καὶ διχασμὸς στὴν Ἐκκλησίαν λόγῳ τῆς ἐπιμονῆς τοῦ Αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Η΄ καὶ τοῦ Πατριάρχου Ἰωάννου Βέκκου νὰ ἐπιβάλουν τὴν Ἑνωσιν. Οἱ διώξεις κατὰ τῶν Ἀγιορειτῶν, ποὺ ἀποτελοῦσαν παράγοντα τοῦ ἀνθενωτικοῦ πόλου, ἀνάγκασαν τὸν μοναχὸ Ἀθανάσιον νὰ ἐπιστρέψει στὸ Γαλήσιον, ὅπου ἀνέλαβε στάση καὶ δράση ἀνθενωτικὴ⁵⁵. Ὑστερα μετέβη στὸ Ὅρος Γάνος τῆς Θράκης⁵⁶. Ἐπειδὴ ἄρχισαν νὰ συρρέουν πρὸς αὐτὸν μαθητές, ἐλκνύμενοι ἀπὸ τὴν φήμην του ὡς ἀσκητοῦ καὶ ὑπερμάχου τῆς Ὁρθοδοξίας, ἵδρυσε ἕνα μοναστήρι, τὴν λεγόμενη *Νέα Μονή*. Στὴν διδασκαλία του ἐπεσήμαινε τὸ ἔλεος καὶ τὴν ἐγκράτειαν⁵⁷ – θέματα ποὺ θὰ τονίσει καὶ ὡς Πατριάρχης –, τὴν ἀγάπην καὶ ταπείνωσιν, τὴν ὑπακοήν. Οἱ ὑποτακτικοὶ του διακρίθηκαν ὡς σκευὴ ἐκλογῆς καὶ ἀναδείχτηκαν προικισμένοι

⁴⁹ *Theoctisti Vita*, 7: «λάθρα συνάγων τὰ τῶν ἀδελφῶν περιβόλαια [...] καὶ ῥύπτων ταῦτα καὶ ἀποπλύνων μάλα καλῶς καὶ ἐπιδεξίως».

⁵⁰ *Theoctisti Vita*, 7: «οὐχ ἐκὼν ἀλλὰ βιασθεὶς, οὐ διώξας τὴν τιμὴν ἀλλ' ὑπὸ τῆς τιμῆς διωχθεὶς». Κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν Ἀγίων, οἱ ὅποιοι ἀπέφευγαν δόξα καὶ τιμές.

⁵¹ Βλ. *Theoctisti Vita*, 7. Ἐκμεταλλεύτηκε τὴν πλούσια βιβλιοθήκην τῆς μονῆς, διαβάζοντας μερικὰ βιβλία τρεῖς ἢ τέσσερες φορές, γεγονός ποὺ ἀντικρούει τὴν γνώμην τοῦ Γρηγορίου γιὰ ἀπαιδευσίαν τοῦ Ἀθανασίου.

⁵² *Calothesi Vita*, 54: «ἱερατεῦειν ἐκρίθη Θεῷ εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἰθύνειν καλῶς ἑαυτὸν ἀπασχόλει».

⁵³ *Theoctisti Vita*, 8: «τῇ εἰκόνι τούτου (τοῦ Χριστοῦ) ἐνατενίζων μετὰ δακρύων ἐπὶ σταυροῦ τεταμένῃ, τοῦ φρικτοῦ καὶ ἀκούσματος καὶ θεάματος, φωνῆς ἀκούει φρικτῆς, φρικτῶς ἐκ τῆς εἰκόνος λεγούσης “Ἐπειδὴ φιλεῖς με, λοιπὸν Ἀθανάσιε, ποιμανεῖς μοι λαὸν περιούσιον”».

⁵⁴ *Theoctisti Vita*, 8: «μόνος μόνῳ προσομιλῶν Θεῷ [...] καὶ τὰς ἐκ τῆς τῶν δαιμόνων διηνεκοῦς ἐπιθέσεως ἐπιφερομένης ἀκίδας». Σῶζεται μέχρι σήμερον ἕνα σπήλαιο, ὅπου κατὰ τὴν παράδοσιν ἔμεινε ὁ Ἅγιος, καθὼς καὶ ἕνας ναῖσκος στὴν μνήμην του στὴν περιοχὴ τῆς Μονῆς Ἰβήρων.

⁵⁵ *Theoctisti Vita*, 9: «κοινολογεῖται περὶ τῆς νεοφανοῦς αἱρέσεως, συμβούλοις χρηταὶ τοῖς ὑπερέχουσι [...] τὸ μὴ συνθέσθαι τῇ κοινωνίᾳ τοῦ μνημοσύνου τοῦ μαρουῦ πάπα».

⁵⁶ Κοντὰ στὸν τόπον καταγωγῆς του.

⁵⁷ *Theoctisti Vita*, 11: «τὸ σιτεῖσθαι τῆς ἡμέρας ἅπαξ δεῖ τὸν μονάζοντα».

ἀπὸ τὸν Θεὸ μὲ ὑψηλὰ χαρίσματα (τέλεια μέχρι θαύματος ὑπακοή, προορατικὸ χάρισμα)⁵⁸.

Λόγω τῆς ἀνθρῶπινης του στάσης κλήθηκε στὴν Βασιλεύουσα γιὰ ἀνάκριση καὶ ὑπέστη τὴν ὀργὴ τοῦ Μιχαὴλ Η΄ καὶ βασανιστήρια⁵⁹, γεγονὸς ποὺ ἐπιτρέπει νὰ ἐντάξουμε τὸν Ἅγιον Ἀθανάσιο ἀνάμεσα στοὺς ὁμολογητὲς τῆς Ἐκκλησίας⁶⁰. Μὲ τὸν θάνατο τοῦ βασιλιᾶ (1282) διαφοροποιήθηκε ἡ ἐκκλησιαστικὴ κατάσταση, καθὼς ὁ διάδοχος, ὁ Ἀνδρόνικος Β΄, ὅπως ἀναφέραμε, προέβη ἀμέσως στὴν ἀποκήρυξη τῆς Ἑνώσεως καὶ στὴν ἀποκατάσταση τῆς Ὁρθοδοξίας. Περὶ τὸ ἔτος 1283 ὁ Ἀνδρόνικος γνώρισε⁶¹ τὸν Ἀθανάσιο καὶ ἐντυπωσιάστηκε τόσο ἀπὸ τὴν ἀγιότητά του, ὥστε τοῦ πρότεινε νὰ ἐγκατασταθεῖ στὸν Ξηρόλοφο⁶² τῆς Κωνσταντινούπολης, προκειμένου νὰ τὸν συναντᾶ τακτικά⁶³. Ἡ παρουσία τοῦ Ἀθανασίου μεταξὺ τῶν ἐπισκόπων στὴν Β΄ Σύνοδο τῶν Βλαχερνῶν (1285), καίτοι ὁ ἴδιος δὲν εἶχε ἀκόμα τὸ ἀξίωμα τῆς ἀρχιεροσύνης, μαρτυρεῖ τὸ αὐξημένο κύρος καὶ τὴν ἐπιρροή του. Παριστάμενος στὴν Σύνοδο, ὁ πατὴρ Ἀθανάσιος συνέβαλε στὴν εἰρήνευση καὶ ἐνότητα τῶν πνευμάτων καὶ στὴν υπεράσπιση τοῦ ὀρθοῦ δόγματος⁶⁴. Κατὰ τὴν πατριαρχία τοῦ Γρηγορίου Β΄ εἰκάζεται ὅτι ἀσχολεῖτο μὲ τὰ δεδομένα τῆς μονῆς του καὶ τὴν καθοδήγηση τῶν πνευματικῶν του τέκνων, ἐνῶ παράλληλα παρακολουθοῦσε τὰ ἐκκλησιαστικὰ καθεκαστα.

Μετὰ τὴν παραίτηση τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου Β΄ (Ιούνιος 1289) ὁ Ἀνδρόνικος Β΄ ἐξασφάλισε τὴν ἐκλογὴ στὸν Πατριαρχικὸ Θρόνο τοῦ μεγαλοσχήμου Ἀθανασίου μὲ

⁵⁸ Βλ. *Theoctisti Vita*, 10.

⁵⁹ *Calothesi Vita*, 67: «τοῦ βασιλέως κελεύσαντος καὶ μέλη ράβδοις ξαινόμενα».

⁶⁰ *Theoctisti Vita*, 12: «σὺν ὁμολογηταῖς καὶ μάρτυσι συνηρίθμηται».

⁶¹ Ἡ γνωριμία πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Μέγα Δρουγγάριο Ἀνδρόνικο Ἱεροπολίτη, ἐνῶ ὁ Ἀθανάσιος δὲν ἦταν ἄγνωστος στὴν βασιλικὴ οἰκογένεια, καθὼς εἶχε γνωρίσει τὸν Πορφυρογέννητο Κωνσταντῖνο κατὰ τὴν ἐκστρατεία του στὴν Δύση (1280). Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 3, VII, 37. Ὁ Παχυμέρης ἀναφέρει (*ὁ.π.*, 2, VI, 36) ὅτι τὸ σῶμα τοῦ κεκοιμημένου (Δεκέμβριος 1282) βασιλιᾶ Μιχαὴλ Η΄ μεταφέρθηκε ἀρχικὰ στὴν *Νέα Μονή*. Μποροῦμε νὰ εἰκάσουμε ὅτι ἡ πρώτη συνάντησή τους ἴσως ἐγινε τότε, καθὼς ὁ Ἀνδρόνικος θὰ εἶχε πιθανὸν μεταβεῖ ἐκεῖ γιὰ νὰ προσκυνήσει τὸ λείψανο τοῦ πατέρα του. Τὸ θέμα παραμένει ἀνοιχτό.

⁶² Στὸ παλαιὸ μοναστήρι τοῦ Μεγάλου Λογαριαστοῦ Νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὴν Πόλη ποὺ πῆρε ὕστερα τὸ ὄνομα τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου. Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 3, VII, 37.

⁶³ Ὁ Παχυμέρης ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἀθανάσιος ἀνῆκε στὸν στενὸ κύκλο τοῦ Αὐτοκράτορα. Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 3, VIII, 13: «ἐν τοῖς πρώτοις τῶν γνωρίμων». Ἐχει ἐνδιαφέρον ὁ τρόπος ποὺ ὁ Ἀθανάσιος μπῆκε στὸν κύκλο τοῦ παλατιοῦ. Μολοντοῦ ἀνθρῶπικὸς καὶ διωγμένος ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Η΄, ἐν τούτοις γίνεται οἰκεῖος μὲ τὸν Πορφυρογέννητο Κωνσταντῖνο, καὶ ὕστερα μὲ τὸν Ἀνδρόνικο. Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε γίνει ἀπὸ τότε πνευματικὸς τοῦ Ἀνδρονίκου. Ἡ ὑπόθεση ἀπαιτεῖ ἐρευνα. Ἐχει ἐνδιαφέρον ἐπίσης ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος στὴν κλίνη τοῦ θανάτου τὸ 1304 ἐξομολογήθηκε στὸν Πατριάρχη Ἀθανάσιο καὶ ἐκάρη μοναχὸς μὲ τὸ ὄνομα Ἀθανάσιος σὲ ἐνδειξὴ εὐλάβειας πρὸς αὐτόν. Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 4, XI, 22.

⁶⁴ *Calothesi Vita*, 74: «Παρὶν δὴ τῇ συνόδῳ [...], ἡ τῶν ὁρθῶν εὐθύτης δογμάτων, ὁ τῆς Ἀθανασίας ἐπώνυμος [...] τοὺς ἄλλους τῇ τοῦ Χριστοῦ συμφρονεῖν».

τὴν ἐλπίδα ὅτι αὐτὸς ὁ εὐσεβὴς καὶ ἀσκητικὸς μοναχὸς θὰ γινόταν ἀποδεκτὸς ἀπὸ ὅλους, ἀπὸ τοὺς Ἀρσενιάτες καὶ ἀπὸ τοὺς Ἰωσηφίτες. Ἔτσι, ὅταν ἦρθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁπτασία ποὺ εἶχε δεῖ πολλὰ χρόνια πρὶν, ἀνῆλθε ὁ Ἀθανάσιος στὸ ὑψηλότετο ἀξίωμα τῆς ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας παρὰ τὴν ἀντίρρηση τοῦ καὶ τὴν προτίμηση τῆς ταπεινῆς καὶ κατὰ μόνας μοναστικῆς ζωῆς⁶⁵, καὶ μόνο λόγῳ ὑπακοῆς⁶⁶ στὴν Ἐκκλησία. Στὸ διάστημα τῆς κένωσης τοῦ Θρόνου ἕως τὴν ἐνθρόνιση⁶⁷ τοῦ νέου Ποιμενάρχου (Ἰούνιος-Ὀκτώβριος 1289), λόγῳ τοῦ θορύβου σχετικὰ μὲ τὴν αὐστηρότητα τοῦ μοναχοῦ Ἀθανασίου, ὁ Αὐτοκράτορας διοργάνωσε δύο συνελεύσεις, ὥστε νὰ ἀκούσει τὰ ὑπὲρ καὶ τὰ κατὰ σχετικὰ μὲ τὴν πιθανότητα ἐπιλογῆς τοῦ Ἀθανασίου. Ἡ ἀπόφαση τοῦ Ἀνδρονίκου ἔληξε τὸ θέμα ὑπὲρ τοῦ Ἀθανασίου. Ὁ ἴδιος μετὰ τὴν συγκατάθεσή του δὲν ἔσπευσε πρὸς τὸ ἀξίωμα, ἀλλὰ ἐτοιμάστηκε πνευματικὰ ἐν συνειδήσει τῆς μεγάλης εὐθύνης⁶⁸.

Ἡ πρώτη πατριαρχία τοῦ Ἀθανασίου Α' (1289-1293)

Οἱ ἀγιολογικὲς πηγὲς μᾶς βεβαιώνουν ὅτι ἡ ἐκλογή τοῦ μοναχοῦ Ἀθανασίου ὡς Πατριάρχου ἔγινε καὶ κατὰ τὴν θεία βούληση, μάλιστα μὲ ἐπιφοίτηση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος⁶⁹, καὶ ὁμοφώνως καὶ ὁμοψύχως, ἀφοῦ καὶ ὁ βασιλιάς καὶ οἱ ἐπίσκοποι καὶ ἡ Σύγκλητος καὶ ὁ κλῆρος καὶ οἱ ἀξιωματοῦχοι καὶ οἱ μοναχοὶ καὶ ὁ λαὸς ἀπὸ κοινοῦ, δηλαδὴ ὅλοι, τὸν ἀποδέχτηκαν⁷⁰. Πρόκειται σαφῶς γιὰ ὑπερβολή, καθὼς καὶ οἱ τρόποι τοῦ μοναχοῦ Ἀθανασίου καὶ ἡ φήμη του ὡς αὐστηροῦ ἀσκητῆ, ἀκόμα καὶ ἡ ἀνθροπική του στάση δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἀρέσουν στοὺς πάντες⁷¹.

⁶⁵ *Theoctisti Vita*, 16: «ἀρκεῖ μοι [...] ζῆν οὕτως, [...] καθάπερ ἐπὶ λεπτῆς σχεδίας διαπεραιουμένῳ μικρόν τι πέλαγος καὶ μικρὰν τὴν ἐκεῖθεν μονὴν τῷ πενιχρῷ τῆς ἐντεῦθεν πολιτείας κατακτωμένῳ». *Calothesi Vita*, 76: «Ἀρκεῖ μοι τὸ κατ' ἐμαυτὸν ζῆν καὶ ἡ ἐκ νέου σύντροφος ἐρημία».

⁶⁶ *Theoctisti Vita*, 17: «μὴ μέτρα δοὺς ταῖς ἀναβολαῖς τὸ ἀπὸ τοῦδε τιμῆσι καὶ τὴν ὑπακοήν, ἣν κατὰ τοὺς πνευματικὸς νόμους ἐν ἐτέροις πᾶσιν ἐτίμησε».

⁶⁷ Ἡ διαδικασία τῆς ἐκλογῆς Πατριάρχου εἶχε τρεῖς φάσεις: μετὰ τὴν ἐπιλογή τριῶν ὑποψηφίων ἀπὸ τὴν Σύνοδο γινόταν τὸ μήνυμα τοῦ Αὐτοκράτορα (δηλαδὴ ἡ ἐπιλογή του, τὴν ὁποία ἔκανε γνωστὴ στὸν ἐκλεκτό), ἀκολουθοῦσε (ἂν ὁ ὑποψήφιος δεχόταν) ἡ *πρόβλησις* (τελετὴ ποὺ λάμβανε χώρα στὸ Μεγάλο Παλάτι στὸ Τρίκλινο τοῦ Ἰουστινιανοῦ), κατὰ τὴν ὁποία ὁ ὑποψήφιος δεχόταν ἀπὸ τὸν Αὐτοκράτορα τὰ σύμβολα τοῦ ἀξιώματός του, τὴν ῥάβδο, κ.λπ.), καὶ τελικὰ ἡ ἐνθρόνιση στὴν Ἁγία Σοφία. Ἀναλυτικὰ γιὰ τὴν τελετὴ, βλ. JEAN VERPEAUX, *Pseudo-Kodinos, Traité des offices*, ἐκδ. CNRS, Paris 1966, σσ. 277-281.

⁶⁸ *Theoctisti Vita*, 17: «παρεσκεύαζεν ἑαυτὸν εἰς ὑποδοχὴν τοῦ θείου χαρίσματος».

⁶⁹ *Theoctisti Vita*, 16: «ὁ κρατῶν πάντα νεύματι, κινεῖ δὲ καὶ τοὺς διαβεβοημένους ἐπ' εὐσεβείᾳ καὶ ἀρετῇ θείου ἀνδρός καὶ τῶν ἀρχιερέων καὶ ἱερέων τοὺς πνευματικωτέρους [...] τῆς τελευτάτης ἀρετῆς τε καὶ τάξεως τὴν κρίσιν ἀσφαλῆ καὶ ἀνόθευτον θειοτέρα τινὶ ἐπιπνοίᾳ προσειληφότων».

⁷⁰ Βλ. *Calothesi Vita*, 75.

⁷¹ Ὁ Παχυμέρης δὲν συμπαθοῦσε τὸν Πατριάρχη Ἀθανάσιο καὶ τὸν ζωγραφίζει μὲ μελανὰ χρώματα. Ἡ στάση του ἐξηγεῖται ἐν μέρει, ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι ἀντιπροσώπευαν δύο διαφορετικὰ μοντέλα: ἀπὸ τὴν μία, ὁ Παχυμέρης,

Ἡ ἐκλογὴ καὶ ἡ ἄφιξή του προκάλεσαν σεισμό στὸ Πατριαρχεῖο καὶ σηματοδότησαν ῥήξη μὲ τὴν παράδοση καὶ τὸ τυπικὸ τῆς Αὐλῆς καὶ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Ἐφτασε πεζός⁷², φορώντας τὸ φθαρμένο του ῥάσο. Εὐρισκόμενος στὴν κορυφὴ τῆς ἱεραρχίας, δὲν ἄλλαξε τὸν τρόπο ζωῆς του⁷³, παρέμεινε ἀληθινὸς μοναχός: ἀναπαύοταν στὴν ἀπλότητα, στὴν λιτότητα, στὴν ἀκτημοσύνη. Ἔτσι, ἀντὶ νὰ διαμένει συνεχῶς στὸν μεγαλοπρεπὴ Πατριαρχικὸ Οἶκο, προτιμοῦσε νὰ φιλοξενεῖται κατὰ καιροὺς στὴν Μονὴ τῆς Χώρας⁷⁴ σὲ ἀπλὸ κελλί ὑπομένοντας μὲ αὐταπάρνηση καὶ χιοῦμορ τὸν ἄνεμο καὶ τὴν μεγάλη ὑγρασία⁷⁵, δὲν κυκλοφοροῦσε ποτὲ ἔφιππος, φοροῦσε παλαιὰ ροῦχα, γεγονὸς ποὺ προκαλοῦσε τὴν ἀγανάκτηση τοῦ Παχυμέρη⁷⁶.

Παραλαβὼν τὴν Ἐκκλησία, ἀφ' ἑνὸς πληγωμένη καὶ διχασμένη ἀπὸ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἔριδες καὶ ἀφ' ἑτέρου σὲ ἠθικὴ κατάπτωση⁷⁷, ὁ νέος Πατριάρχης δὲν ἀμέλησε τὸ καθήκον του, ἀλλὰ, ὡς καλὸς ἱατρός ποὺ μετὰ τὴν διάγνωση δίνει ταχέως τὰ κατάλληλα φάρμακα, ἀνέλαβε ἀμέσως δράση, ὥστε νὰ διορθώσει τὴν κατάσταση⁷⁸. Οἱ ἐνέργειές του ἀφοροῦσαν: πρῶτον, στὴν ἐπαναφορὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ μοναστικῆς τάξης (ἀπαίτησε ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους νὰ ἐπιστρέψουν στὶς ἑδρες τους⁷⁹, ἀντὶ νὰ διαβιοῦν ἀσκόπως στὴν Βασιλεύουσα, ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς νὰ παραμείνουν στὸ μοναστήρι τους, τηρώντας τὶς ὑποσχέσεις τῆς κουράς),

προικισμένος μὲ φιλοσοφικὴ καὶ κοσμικὴ ἐκπαίδευση, ἀριστοκράτης, συμβιβαστικὸς σχετικὰ μὲ τὴν Ἑνωσι, ἀπὸ τὴν ἄλλῃ ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος, ἀπὸ παιδὶ μοναχός, πλουτισμένος μὲ ἀγιοπατερικὴ, ἄνωθεν σοφία, ἀπλὸς στοὺς τρόπους του, ἀνθροπικός. Τὸ χάσμα ἦταν μεγάλο. Ἐπὶ πλέον ὁ Παχυμέρης ἦταν φίλος μὲ τὸν διαμένοντα στὴν Κωνσταντινούπολιν Πατριάρχῃ Ἀλεξανδρείας Ἀθανάσιο, σφοδρὸ ἀντίπαλο τοῦ Πατριάρχῃ Ἀθανασίου Α'.

⁷² Κατὰ τὸ τυπικὸ ὁ νέος Πατριάρχης μετὰ τὴν πρόβληση ἔπρεπε νὰ προσέρχεται ἔφιππος στὴν Ἁγία Σοφία γιὰ τὴν ἐνθρόνισή. Εἰδικότερα, βλ. JEAN VERPEAUX, *ὁ.π.*, σσ. 280-281. Προκύπτει αὐθόρμητα ἡ σύγκριση μὲ τὸν Πατριάρχῃ Γρηγόριο Β', ὁ ὁποῖος πῆγε ἔφιππος νὰ ὑποβάλει τὴν παραίτησή του. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 3, VIII, 7: «ἔφιππος σὺν ἐρίπποις πρὸς τὸ παλάτιον».

⁷³ Βλ. JOHN L. BOOJAMRA, *Church Reform in the late Byzantine Empire*, ἐκδ. Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 44-45, JOSEPH GILL, «Emperor Andronicus II and Patriarch Athanasius I», *Βυζαντινὰ* 2 (1970), σ. 13.

⁷⁴ Ἡ ἐπιλογὴ του τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, ἐκτὸς τοῦ ἀστικοῦ κέντρου, μαρτυρεῖ τὴν προτίμησή του γιὰ τὴν ἀπομόνωση, τὴν ἀφάνεια. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 13^{ου} αἰῶνα ἡ μονὴ βρισκόταν σὲ κακὴ κατάστασι, καθὼς σύμφωνα μὲ τὸν Γρηγοῤῃ ἀνακατασκευάστηκε «ἰδίους ἀναλώμασι» ἀπὸ τὸν Μέγα Λογοθέτη Θεόδωρο Μετοχίτη τὸ 1316. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *ὁ.π.*, 1, IX, 13, καὶ TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, *ὁ.π.*, σ. 316.

⁷⁵ TALBOT, *ὁ.π.*, ἐπιστ. 11, σ. 26: «εἰ ἦν δυνατὸν χωρεῖν ἐν αὐτῇ (στὸ κελλί του) τὸν ὑπ' ἀνέμου κινούμενον μύλωνα, οἱ μοναχοὶ τῆς Χώρας πολὺν ἐκέρδαινον ἄλευρον [...] καταναγκάσω ὑπὲρ δύναμιν ἐμαυτὸν πρὸς τὸ ψύχος καὶ τὴν ὑγρότητα».

⁷⁶ Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 3, VIII, 13.

⁷⁷ *Theoetisti Vita*, 17: «ἐπὶ πολὺ ῥαθυμηθεῖσάν τε καὶ χερσομανήσασαν ἐξ ἀναρχίας».

⁷⁸ *Calothesi Vita*, 79: «Οὐκ ἐπινυστάζει, οὐ καταρραθυμεῖ [...] τοὺς τῶν ἱατρῶν ἀρίστους εὐθὺς μιμεῖται, οἱ τὰς νόσους πρῶτον καλῶς διασκεψάμενοι, οὕτω τὰ φάρμακα προσηκόντως προσάγουσι».

⁷⁹ Βλ. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*, *ὁ.π.*, 1, VI, 5. Ἐπρόκειτο κυρίως γιὰ τοὺς ἐπισκόπους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, σχολάζοντες στὴν Πόλιν λόγῳ τῆς δυσμενοῦς κατάστασις στὴν περιοχὴ.

δεύτερον, στην αποκατάσταση γενικά τῆς ἠθικῆς τάξεως⁸⁰ καὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς μέσα στην κοινωνία, τρίτον, στην ἐπιδίωξη τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης καὶ τὴν ὑπεράσπιση τῶν πενήτων.

Δὲν θὰ ἐπιμείνουμε ἐδῶ σ' αὐτὰ τὰ θέματα, ἐπειδὴ θὰ ἀναπτύξουμε ἀναλυτικὰ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Πατριάρχου παρακάτω. Θὰ ἐπισημάνουμε ὅμως ὅτι ὁ Ἀθανάσιος δὲν ἦταν ἄνθρωπος τοῦ συμβιβασμοῦ. Ἐμοιαζε μὲ τοὺς Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, οἱ ὁποῖοι, πλήρεις θείου ζήλου, ἔλεγχαν ἀπαύστως, πολεμώντας τὴν ἀδικία, τὴν ἀπιστία καὶ τὴν διαφθορά τοῦ λαοῦ Ἰσραὴλ καὶ κηρύσσοντας τὴν μετάνοια πρὸς ἀποφυγὴ τῆς ὀργῆς τοῦ Θεοῦ. Στὴν πρώτη θητεία του ὁ Ἀθανάσιος ἀσχολήθηκε κυρίως μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τάξη καὶ ἀνέλαβε ἀγώνα ἐναντίον τῆς ἐκκοσμίκευσης καὶ χαλάρωσης τῆς μοναστικῆς ζωῆς. Παρατηρεῖ σωστὰ ὁ Παχυμέρης ὅτι ὁ Πατριάρχης ἤθελε νὰ ἀναιρέσει τὴν χλιαρότητα⁸¹. Δυστυχῶς αὐτὸ τὸ διάστημα ἔλειπε ὁ Ἀνδρόνικος ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα, καθὼς βρισκόταν σὲ ἐκστρατεία στὴν Ἀνατολή (1290-1293), καὶ ὁ Πατριάρχης στερήθηκε τῆς βασιλικῆς ὑποστήριξης. Οἱ ἐνέργειές του πυροδότησαν ἄγριες ἀντιρρήσεις ἀπὸ ἐπισκόπους, κληρικούς καὶ μοναχοὺς, ποὺ σχημάτισαν δυνατὴ φατρία ἐναντίον του⁸². Ἡ θύελλα ὀξύνθηκε μετὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ Αὐτοκράτορα ἀπὸ τὴν Μικρὰ Ἀσία (Ἰούνιος 1293). Ἐπειδὴ «ἡ ἀντίσταση πρὸς τὸν Πατριάρχη δηλητηρίαζε τὴν ἀτμόσφαιρα μὲ ἱντριγκες καὶ συνομωσίες», ὁ Ἀνδρόνικος, παρὰ τὴν ἀγάπη καὶ ἀφοσίωση στὸν Ἀθανάσιο, ἀναγκάστηκε νὰ ζητήσει τὴν παραίτηση τοῦ Πατριάρχου τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1293⁸³.

Ἡ πρώτη παραίτηση

Ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος ἔστειλε τὴν παραίτησή του στὸν Ἀνδρόνικο στὶς 16 Ὀκτωβρίου, βαθειὰ πικραμένος γιὰ τὴν ἀδικία⁸⁴ καὶ τὴν ἔλλειψη συμπαράστασης ἐκ μέρους τοῦ Αὐτοκράτορα⁸⁵, ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὴν ἀπειθαρχία τοῦ κλήρου καὶ τὴν ἀνη-

⁸⁰ *Theoctisti Vita*, 19: «τὰ τῶν ἀνθρώπων ἦθη πρὸς τὸ σεμνότερον μετερρύθμιζε».

⁸¹ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ὁ.π., 3, VIII, 16: «Ἦν γάρ, ὡς ἔφκει, ὁ σκοπὸς τῶ πατριαρχεύοντι ἐκ μέσου θεῖναι τὸ ἀδιάφορον» παρόλο ποὺ τὸν κατηγορεῖ γι' αὐτό.

⁸² Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ὁ.π., 3, VIII, 21. Βλ. ἐπίσης TALBOT, *The Patriarch Athanasius and the Church*, ὁ.π., σ. 18, GILL, ὁ.π., σ. 14. Ἡ ἀντίδραση φαίνεται ὅτι προερχόταν ἀπὸ συγκεκριμένες κατηγορίες ἐπισκόπων, κυρίως ἀπὸ τοὺς Ἀρσενιάτες.

⁸³ Βλ. BOOJAMRA, ὁ.π., σ. 50, *Calothesi Vita*, 94.

⁸⁴ *Theoctisti Vita*, 21: «ἡμεῖς μὲν ἀδικούμενοι οὕτως οὐκ ἀδικούμεθα». Βλ. *Calothesi Vita*, 96.

⁸⁵ Βλ. TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, ὁ.π., ἐπιστ. 2, σ. 6: «διὰ τὴν δὲ καὶ ἀδικουμένου μου οὐκ ἀντέστη ἡ βασιλεία σου».

θικότητα τοῦ λαοῦ⁸⁶. Τὸ κείμενο εἶχε μορφή ἀπολογίας γιὰ τὴν θητεία του καὶ σώζεται στὶς ἱστορικὲς καὶ ἀγιολογικὲς πηγές, καθὼς καὶ στὴν συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀθανασίου⁸⁷. Ἡ Α΄ πατριαρχία του διήρκεσε ἀκριβῶς τέσσερα ἔτη⁸⁸. Πρὶν ἐγκαταλείψει τὴν θέσιν του ἔκρυψε σὲ ἕναν κίονα τῆς Ἀγίας Σοφίας ἄλλο ἔγγραφο μέσα στὸ ὁποῖο ἀφόρισε τοὺς συκοφάντες του καὶ ὅσους εἶχαν σχέση μὲ τὴν παραίτησή του⁸⁹. Διέμεινε γιὰ μία δεκαετία στὸ μοναστήρι του⁹⁰ στὸν Ξηρόλοφο, χωρὶς νὰ βγεῖ καθόλου, ἀφοσιωμένος μὲ ἀκόμα περισσότερο ζῆλο στὴν ἄσκηση⁹¹. Παράλληλα ἀσχολεῖτο μὲ τὴν καθοδήγησιν τῶν μαθητῶν του καὶ τὴν κατήχησιν τῶν πιστῶν⁹², γεγονὸς ποὺ ἀποδεικνύει τὴν ἀγάπην τοῦ λαοῦ, ἐνῶ ἡ μονὴ του ἐγίνετο ἕνα ἀκμαῖο πνευματικὸ κέντρο. Παρατηρεῖ ὁ Δημήτρης Καλομοιράκης: «Ὁ λαὸς τὸν ἀγαποῦσε γιὰ τὴν ἀπλότητα τῶν τρόπων του καὶ τὴν ἀγιότητα τοῦ βίου του»⁹³. Ἔστειλε κατὰ καιροὺς ἐπιστολὰς στὸν Ἀνδρόνικο μὲ συμβουλές, προτροπὲς καὶ προφητεῖες⁹⁴, καθὼς παρακολουθοῦσε τὰ τεκταινόμενα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Βασιλείας.

Ἡ ἀποκατάστασις τοῦ Ἀθανασίου στὸν Πατριαρχικὸ Θρόνον

Γιὰ τὴν ἐπάνοδο τοῦ Ἀθανασίου στὸν Πατριαρχικὸ Θρόνον συνετέλεσαν δύο παράγοντες. Ἀφ' ἐνὸς ἔπαιξε ρόλο ἡ ἀνακάλυψις (Σεπτέμβριος 1297) τοῦ κρυμμένου στὴν

⁸⁶ *Theoetisti Vita*, 21: «ἡμεῖς ποιμαίνεμεν αὐτοὺς παραιτούμεθα, λέγοντες: κλήρω ἀνυποτάκτῳ καὶ λαῷ ἀπειθεῖ ἀποτασσόμεθα». *Calotheti Vita*, 96: «οὐκ ἐξησφαλισάμεθα τὸ μήτε τοὺς σχιζομένους τῆς Ἐκκλησίας Χριστοῦ καὶ ὑβριστὰς τιμωρεῖν, μήτε τοὺς ἀκαθαρσίαις, μοιχείαις καὶ πορνείαις ἐαλωκότας [ed. sic: πορνίαις ἐαλωκότας] ἀναχατίζεμεν».

⁸⁷ Βλ. TALBOT, *ὁ.π.*, ἐπιστ. 111, σ. 280. Οἱ ἐκδοχὲς τοῦ κειμένου παραιτήσεως ποὺ διασώζονται ἢ *Theoetisti Vita* καὶ ἢ *Calotheti Vita* συμπίπτουν μὲ τὴν ἐπιστολὴ 111. Ἀντιθέτως ὁ Παχυμέρης παραθέτει διαφορετικὴ ἐκδοχή, γεγονὸς ποὺ ἀποδίδεται ἀπὸ τοὺς μελετητὲς στὴν ἀρχικὴ ὑπαρξὴ δύο ἐπιστολῶν. Βλ. TALBOT, *ὁ.π.*, σ. xx. Τὸ ζήτημα δὲν μπορεῖ νὰ ἀναλυθεῖ περαιτέρω στὸ πλαίσιο μίας πτυχιακῆς ἐργασίας.

⁸⁸ Βλ. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*, *ὁ.π.*, 1, VI, 7.

⁸⁹ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 3, VIII, 22-23: «Ἐν τοσούτῳ δὲ σχεδιάσας βιβλία δύο, τὸ μὲν ἐν τῆς αὐτοῦ παραιτήσεως, θάτερον δὲ [...] περιέχον [...] καταρῶν τῶν ὡς δῆθεν κατ' αὐτοῦ [...] φημισάντων [...] ἢ μετριότης ἡμῶν ὑποβάλλει αὐτοὺς καὶ ἀρᾷ ἀναθέματος καὶ τὸν τοιοῦτο παρασυρέντα». ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *ὁ.π.*, 1, VI, 7: «χάρτην γὰρ εἰληφῶς γράμμασιν ἰδίους ἐκτίθησιν ἐπιτίμιον ἀφορισμοῦ κατὰ πάντων ὁμοῦ βασιλέων τε καὶ ἀρχιερέων καὶ ὅσοι τοῦ ἱερατικοῦ καταλόγου καὶ ὅσοι τῶν ἐν τέλει [...], ὅτι μὴ συνεχώρησαν συναποθεῖναι τοῖς θρόνοις τὸν βίον». Ὁ Παχυμέρης καὶ ὁ Γρηγοῤῥας χρησιμοποιοῦν διαφορετικοὺς ὅρους, ὁ μὲν τὴν λέξιν «ἀνάθεμα», ὁ δὲ τὴν λέξιν «ἀφορισμός». Θεωροῦμε ὅτι ἐδῶ ἀμφότερες οἱ λέξεις σημαίνουν τὸ ἴδιο, δηλαδὴ ἀφορισμό.

⁹⁰ Τὸ μοναστήρι φαίνεται ὅτι ἦταν μικτό, δηλαδὴ μὲ δύο τμήματα, γιὰ ἄνδρες καὶ γυναῖκες. *Calotheti Vita*, 95: «Αὐτοὺς δὲ τοῖς αὐτοῦ φροντιστηρίοις ἐνησυχάζει [...] ὁ δὲ φροντιστηρίον ἔστιν εἰς καταγωγὴν καὶ ἄσκησιν μοναζουσῶν γυναικῶν».

⁹¹ *Theoetisti Vita*, 22: «προσέθετο γὰρ τῇ σκληραγωγίᾳ σκληραγωγίαν, τῇ νηστείᾳ νηστείαν, τῇ κακοπαθείᾳ κακοπάθειαν, τῇ στενοχωρίᾳ στενοχωρίαν, τῷ συγκλεισμῷ συγκλεισμόν, τοῖς δὲ δάκρυσι δάκρυα, τῇ καθάρσει κάθαρσιν».

⁹² TALBOT, *ὁ.π.*, ἐπιστ. 2, σ. 8: «πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὸ ὅλως τοῖς λαοῖς ὁμιλεῖν με».

⁹³ ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ε. ΚΑΛΟΜΟΙΡΑΚΗΣ, «Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Ἅγιος Ἀθανάσιος Α΄ καὶ ἡ διδασκαλία του πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τὸ 1303», *ΔΚΜΣ* 8 (1990-1991), σ. 27.

⁹⁴ *Theoetisti Vita*, 22: «διαφόρους δὲ προρρήσεις τῷ βασιλεῖ πέπομφεν».

Αγία Σοφία ἐγγράφου. Τὸ γεγονὸς προκάλεσε μεγάλη αἴσθηση καὶ ἀνησυχία κυρίως ἐκ μέρους τοῦ εὐλαβοῦς Αὐτοκράτορα⁹⁵, ποὺ ἐπιθυμοῦσε ἔκτοτε νὰ ἀποκαταστήσει τὸν Ἀθανάσιο. Ἀφ' ἐτέρου συνετέλεσε ὁ σεισμὸς ποὺ χτύπησε τὴν Βασιλεύουσα στὶς 17 Ἰανουαρίου τοῦ 1303, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀθανάσιος εἶχε προειδοποιήσει τὸν βασιλιά, καλώντας ὅλους σὲ ἀγρυπνία καὶ δέηση ἐπὶ τριήμερο. Καθὼς ἡ Πόλις δὲν ἐπλήγη, τὸ γεγονὸς θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο ὡς θεοσημία γιὰ τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ Ἀθανασίου. Ὁ βασιλιάς πείσθηκε ὀριστικὰ γιὰ τὴν ἀγιότητά του. Ὡς ἐκ τούτου, θεωροῦσε ὅτι ἐπιβαλλόταν νὰ ἐπανέλθει στὸν Θρόνο τέτοιος μοναχὸς προικισμένος μὲ σαφὲς προφητικὸ χάρισμα. Ὁ Παχυμέρης περιγράφει μὲ δραματικὸ ὕφος πῶς ὁ Ἀνδρόνικος, ἐκμεταλλευόμενος ἐπιδέξια τὴν κοινωνικὴ κατάσταση μετὰ τὸν σεισμό, συγκέντρωσε πλῆθος ἀπὸ λαϊκοὺς, κληρικοὺς καὶ μοναχοὺς, τοὺς ἀνέφερε μὲ μυστικότητα τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς *προφήτη* ποὺ εἶχε ἀναγγεῖλει τὸ βίαιο φυσικὸ φαινόμενο, καὶ τοὺς ὁδήγησε ἐν πεζῇ πομπῇ στὴν μονὴ τοῦ Ἀθανασίου. Ἐκεῖ ἡ ἀνακάλυψη τοῦ *προφήτη* ποὺ ἔσωσε τὴν Πόλη καὶ ἡ ἐμφάνισή του μὲ φτωχὴ ἐνδυμασία προκάλεσαν δέος καὶ ἐνθουσιασμό. Ἀκολουθῶντες οἱ παρευρισκόμενοι προσκύνησαν, παρακαλώντας τὸν Ἀθανάσιο νὰ δεχτεῖ πάλι τὸ πατριαρχικὸ ἀξίωμα⁹⁶.

Ὁ Ἀθανάσιος προέβαλε ἀρχικὰ ἀντιρρήσεις, ἐπικαλούμενος τὴν ἡλικία⁹⁷ καὶ τὴν κλονισμένη ὑγεία του. Μιλώντας στοὺς παρόντες, ἐξέθεσε τὴν μέριμνά του γιὰ τοὺς πένητες καὶ ἀδικουμένους. Τότε ὁ Ἀνδρόνικος τοῦ ἀνέθεσε τὴν συγκρότηση κάποιου εἵδους δικαστηρίου στὴν Μονή, ὥστε νὰ δέχεται τοὺς πάσχοντες «εἴτε κατὰ τινα κρίσιν προσίοι τις, εἴτε καὶ μεσιτεῖαν τὴν πρὸς αὐτόν»⁹⁸. Ἡ πρωτοφανὴς συρροὴ τοῦ λαοῦ, καθὼς ὁ μοναχὸς Ἀθανάσιος δεχόταν ἀπὸ τὴν αὐγὴ ἕως τὴν νύχτα τὶς ὑποθέσεις ποὺ ἔκρινε καὶ μετέφερε γραπτῶς πρὸς τὸν βασιλιά, καταδεικνύει τὸ μέγεθος τῆς ἐπιτυχοῦς διακονίας του, ἡ ὁποία συνέβαλε στὸ νὰ αὐξηθεῖ περισσότερο ἀκόμα ἡ δημοφιλία του.

⁹⁵ Μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ ἐγγράφου ὁ Πατριάρχης Ἰωάννης Β' (1294-1303) συγκάλεσε ἀμέσως τὴν Σύνοδο, ἡ ὁποία ἐβεβαίωσε τὸν Αὐτοκράτορα γιὰ τὸν ἀντικανονικὸ χαρακτῆρα τῶν ἀφορισμῶν. Ὅμως ὁ βασιλιάς ἀπέστειλε ἐρώτηση πρὸς τὸν Ἀθανάσιο σχετικὰ μὲ τὸ ἐγγραφο. Ὁ πρῶτος Πατριάρχης ἀπάντησε ὅτι εἶχε συντάξει τὸ ἐγγραφο παρακινούμενος ἀπὸ πικρία, ἀλλὰ εἶχε λύσει τὸν ἀφορισμὸ νοερῶς πρὶν ἀποχωρήσει ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 3, IX, 24: «ἐξ αὐτῆς τῆς κατασχούσης με ὀδύνης καὶ πικρίας παρακινήθεις, γράμματα ἐξήνεγκα βάρος ἀφορισμοῦ [...] τὸ σύμπαν τῶν γεγραμμένων ἐκεῖνο βάρος ἐξ αὐτῆς ψυχῆς διαλύσας ἠθέτησα». Παρόλα αὐτὰ ὁ Ἀνδρόνικος δὲν ἠσύχαζε καὶ φοβόταν τὴν ἰσχὺ τοῦ ἀναθεματισμοῦ. Ἦθελε ἐπομένως ὁ Ἀθανάσιος νὰ ἔρει ὡς *Πατριάρχης* τὸν ἀφορισμὸ ποὺ εἶχε ἐπιβάλει ὅταν ἦταν Πατριάρχης. Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 3, VIII, 23, GILL, *ὁ.π.*, σ. 15.

⁹⁶ Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 4, X, 36-XI, 1. Ἡ πομπὴ τελέστηκε τὴν ἐπαύριο τοῦ σεισμοῦ στὶς 18 Ἰανουαρίου, ἐορτὴ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας (ἴσως μὴ τυχαίως).

⁹⁷ Πρέπει νὰ ἦταν περίπου 70 ἐτῶν.

⁹⁸ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 4, XI, 1.

Κανονικὸς Πατριάρχης παρέμενε ὁμως ὁ Ἰωάννης Β' ποὺ εἶχε ἀπειλήσει μὲ ποινὴ ἀφορισμοῦ ὅσους προσπαθοῦσαν νὰ ἐπαναφέρουν τὸν Ἀθανάσιο. Ἡ Σύνοδος βρισκόταν διχασμένη, ὁ βασιλεὺς σὲ ἀδιέξοδο. Ἡ πνευματικὴ ἀνησυχία του δὲν ἦταν τὸ μόνο κριτήριό ποὺ τὸν ὥθησε νὰ ἀποφασίσαι τὴν ἐπάνοδο τοῦ Ἀθανασίου. Εἶχε συγκρουστεῖ πρὶν μὲ τὸν Πατριάρχη Ἰωάννη Β', ὅταν περιφρονώντας τὴν ἀντίδραση τῆς Ἐκκλησίας ἀποφάσισε γιὰ πολιτικούς λόγους τὸν γάμο τῆς ἐπταετοῦς κόρης του Σιμωνίδας μὲ τὸν Σέρβο βασιλεὺς Μιλούτιν (1299). Τελικὰ ἡ ἐπιμονή του νίκησε ὅλα τὰ ἐμπόδια καὶ ἀποκαταστάθηκε ὁ Ἀθανάσιος.

Ἡ δευτέρα πατριαρχία τοῦ Ἀθανασίου Α' (1303-1309)

Παρόλο ποὺ ὁ Ἀθανάσιος ὁδηγήθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Αὐτοκράτορα στὸ Πατριαρχεῖο καὶ ἐνθρονίστηκε ἐπισήμως στὴν Ἁγία Σοφία στὶς 23 Ἰουνίου τοῦ 1303, ἡ ἐπάνοδος του δὲν ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ ὅλο τὸν κλῆρο. Μερικοὶ ἀρχιερεῖς ἀρνήθηκαν νὰ συμφιλιωθοῦν καὶ χωρίστηκαν προσωρινὰ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία⁹⁹.

Τὰ δέκα χρόνια ποὺ εἶχε περάσει στὴν ἡσυχία ὁ Ἀθανάσιος δὲν τὸν εἶχαν ἀλλάξει πρὸς τὸν συμβιβασμό. Ἀντίθετα ἦταν ἀποφασισμένος νὰ ἐπιβάλει μὲ ἀκόμα περισσότερο ζῆλο, λόγῳ τῶν δοκιμασιῶν ποὺ ἔπλητταν τὸ κράτος, τὸ πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων του γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ, δηλαδὴ τὴν σωτηρία τῆς Αὐτοκρατορίας¹⁰⁰ μέσω καθαρῆς τῶν ἡθῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς κοινωνίας. Γιὰ νὰ ἐξασφαλίσαι ὁμως τὴν βασιλικὴ ὑποστήριξη ποὺ τοῦ εἶχε λείψει τόσο πολὺ κατὰ τὴν πρώτη πατριαρχία του, ἀπαίτησε ἀπὸ τὸν βασιλεὺς τὴν ὑπόσχεση νὰ στηρίζει τὴν Ἐκκλησία σὲ ὅ,τι ἦταν σύμφωνο μὲ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, καὶ νὰ συνδράμει στὴν προσπάθειά του γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ κοινωνικὴ μεταρρύθμιση, ἰδιαίτερα στὸ θέμα τῆς ἐπιστροφῆς τῶν ἐπισκόπων στὶς ἑδρες τους. Ἔλαβε τὴν ὑπόσχεση σὲ μορφή ἐπιστολῆς, τὸ λεγόμενο *Γράμμα ὑποσχετικόν*¹⁰¹. Ὁ Ἀνδρόνικος δεσμευόταν ἐπιπλέον νὰ σέβεται ἀπολύτως τὴν ἐλευθερία τῆς Ἐκκλησίας, νὰ ὑποτάσσεται πλήρως πρὸς αὐτὴ καὶ νὰ πολεμάει κάθε αἵρεση καὶ σχίσμα¹⁰².

⁹⁹ Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 4, XI, 7. Ἀναφέρεται ἐδῶ τὸ ἥμισυ τῶν ἀρχιερέων. Ὡστόσο τὸν Μάρτιο τοῦ 1304 οἱ περισσότεροι ἐντάχθηκαν στὴν Ἐκκλησία.

¹⁰⁰ Βλ. BOUJAMRA, *ὁ.π.*, σ. 70.

¹⁰¹ Βλ. VITALIEN LAURENT, «Le serment de l'Empereur Andronic II Paléologue au Patriarche Athanase 1er lors de sa seconde accession au trône œcuménique», *REB* 23 (1965), σσ. 135-138.

¹⁰² *Ὁ.π.*, σσ. 136-137: «Ταύτην ὁμολογῶ οὐ μόνον ἀκαταδούλωτον πάντη καὶ ἐλευθέραν διατηρεῖν, ἀλλὰ καὶ ὑποταγὴν πληρεῖν δουλικὴν πρὸς αὐτὴν καὶ ὑποκεῖσθαι παντὶ νομίμῳ καὶ θεαρέστῳ θελήματι [...] παντοίας λύσεως αἰρετικῆς ὡς ἀνομίας πάσης ἐμφράττεσθαι στόμα» (ὕπαινιγμός γιὰ τοὺς Ἀρσενιάτες).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀμιγῶς ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος διακρίθηκε κατὰ τὴν δευτέρη πατριαρχία του γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ κοινωνικὴ του δράση καὶ τὸ φιланθρωπικὸ του ἔργο ἰδιαίτερα κατὰ τὸν βαρὺ λιμὸ τῶν ἐτῶν 1306/07. Ὅχι μόνο ἀνακούφιζε καὶ προστάτευε μὲ ἀγάπη τοὺς φτωχοὺς καὶ ταλαιπωρούμενους¹⁰³, ἀλλὰ ἐπιδίδοντας τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη, καταπολέμησε τὴν κερδοσκοπία. Μὲ τὰ κοινωνικὰ μέτρα ποὺ ἀνέλαβε κέρδισε τὴν ἀφοσίωση τοῦ λαοῦ, μὲ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ὁμῶς τὴν ἐχθρότητα μερικῶν ἐπισκόπων, κληρικῶν καὶ μοναχῶν. Οἱ ἀποφάσεις του ποὺ προκάλεσαν θύελλα ἀντιδράσεων ἦταν: ἡ ἀποπομπὴ τῶν ἐπισκόπων στὶς ἑδρες τους¹⁰⁴, ἡ περικοπὴ τῶν μισθῶν τῶν ἱερέων, ἡ ἀπαλλοτρίωση τῆς μοναστικῆς περιουσίας, ἡ ἄρνηση κάθε συμβιβασμοῦ μὲ τοὺς Ἀρσενιάτες.

Παρὰ τὴν μεγάλη ἐκκλησιαστικὴ ἀντίσταση ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος, στηριζόμενος στὴν πιστὴ συμπαράσταση τοῦ Ἀνδρονίκου, παρέμεινε αὐτὴ τὴν φορὰ ἑξὶ χρόνια ἐν θητείᾳ (Ιούνιος 1303-Σεπτέμβριος 1309). Ἀφορμὴ τῆς δευτέρης παραίτησής του στάθηκε ἓνα ἐπεισόδιο μὲ τὸ ὑποπόδιον τοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου, ποὺ χρησιμοποίησαν οἱ ἀντίπαλοί του γιὰ νὰ τὸν κατηγορήσουν ἀπέναντι στὸν Αὐτοκράτορα. Οἱ πηγὲς διαφοροποιοῦνται σχετικὰ μὲ τὸ περιστατικόν: οἱ μὲν ἀγιολογικὲς ἀναφέρουν ὅτι οἱ ἐχθροὶ του, θέλοντας νὰ τὸν παρουσιάσουν ὡς εἰκονομάχο, δηλαδὴ αἰρετικόν, τοποθέτησαν εἰκόνες κάτω ἀπὸ τὸ πατριαρχικὸ ὑποπόδιον¹⁰⁵. Ὁ δὲ Γρηγοῤῥᾶς ὑποστηρίζει ὅτι ἔκλεψαν τὸ ὑποπόδιον καὶ ζωγράφισαν κάτωθι τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀνδρονίκου μὲ χαλινὸ στὸ στόμα συρομένου ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιον¹⁰⁶. Σκοπὸς ἦταν νὰ φανεῖ ὁ Ἀθανάσιος ἔνοχος γιὰ τὸ ἔγκλημα τῆς ἀσεβείας καὶ *lèse-majesté*. Πληγωμένος ὁ Πατριάρχης παραιτήθηκε ἀμέσως προβάλλοντας ὡς δικαιολογία τὸ γήρας καὶ τὴν σχεδὸν τύφλωσή του καὶ ἀναχώρησε στὴν Μονὴ τοῦ Ξηρολόφου¹⁰⁷, ὅπου ἀσπάστηκε πάλι τὴν ἀγαπημένη του ἡσυχία. Ὡστόσο τὸ κύριο αἶτιο τῆς παραί-

¹⁰³ *Theoctisti Vita*, 26: «περιλαβὼν κύκλῳ τὴν Βασιλεύουσαν καὶ ἐν διαφόροις τόποις στησάμενος λέβητας μεγίστους καὶ ἐνστησάμενος ἄνδρας εὐλαβεῖς [...] καὶ ἐντειλάμενος σῖτον κατηλοσημένον ἔψειν καὶ ἄρτυειν ἐλαίῳ μάλα καλῶς καὶ ἐπιμελῶς [...] τοῖς πένησι διανέμειν χυτριδίοις καὶ τρυβλίοις αὐτὸν ὑποδεχομένοις. σὺν τούτῳ καὶ οἶνος αὐτοῖς διεδίδετο καὶ ἔντος δευόμενον ὕδατι, περιβλήματά τε καὶ ὑποδήματα καὶ ἄλλη πᾶσα παραμυθία τε καὶ προμήθεια».

¹⁰⁴ Γιὰ τὴν παρουσία ἱεραρχῶν στὴν πρωτεύουσα, βλ. ΑΓΟΡΙΠΑΣ, ὁ.π., σσ. 267-268.

¹⁰⁵ *Calothesi Vita*, 110: «Τὴν γὰρ θεανδρικὴν εἰκόνα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν τῆς Θεομήτορος [...] προσήλωσαν ὑποκαταθέμενοι τῷ σκίμπτῳ τοῦ Πατριάρχου». Βλ. *Theoctisti Vita*, 28.

¹⁰⁶ Βλ. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, ὁ.π., 1, VII, 9: «κλέπτουσιν [...] τὸ ὑποπόδιον αὐτοῦ ὑφ' ὃ τὴν θεῖαν εἰκόνα στηλογραφοῦσι τοῦ σωτῆρος Χριστοῦ καὶ ἐφ' ἑκάτερα ταύτης τὸν τε βασιλέα Ἀνδρόνικον χαλινὸν ἐν τῷ στόματι φέροντα καὶ τὸν Πατριάρχην Ἀθανάσιον ἔλκοντα τοῦτον ὥσπερ τις ἡνίοχος ἵππων».

¹⁰⁷ TALBOT, ὁ.π., ἐπιστ. 112, σ. 288: «διὰ ταῦτα καὶ τὸ ἐπιτεθὲν τῆς ἀρχιερωσύνης ἀξίωμα παραιτοῦμαι [...] ὅτι καὶ γῆρα καὶ ἀσθενεῖα ταλαιπωροῦντες, οὐδὲ αὐτὸ τὸ ὄρᾱν ἔχομεν».

τησης υπῆρξε ἡ ὀριστική συγκατάθεση τοῦ Αὐτοκράτορα, γιὰ πολιτικούς καὶ ἐκκλησιαστικούς λόγους, γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Ἀθανασίου¹⁰⁸. Ὅπως παρατηρεῖ σωστά ἡ Talbot, ὁ Ἀνδρόνικος «τελικά ἀποφάσισε ὅτι ὁ μοναδικὸς τρόπος νὰ πετύχει τὴν εἰρήνευση στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας ἦταν ἡ ἀποπομπὴ τοῦ ἀκάμπτου Ἀθανασίου, πὺ ἀρνιόταν κάθε συμβιβασμὸ μὲ τοὺς Ἀρσενιάτες»¹⁰⁹.

Ἡ *Theoctisti Vita* ὑποστηρίζει ὅτι μετὰ τὴν τελικὴ παραίτησή του ἔζησε μεγάλο χρονικὸ διάστημα, συμπληρώνοντας «σχεδὸν τι περὶ τὰ ἑκατὸν ἔτη»¹¹⁰ καὶ ἀξιώθηκε θεωριῶν καὶ ἀποκαλύψεων πὺ μετέφερε στὸν βασιλιά¹¹¹. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν διεκόπη ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ τους¹¹². Κοιμήθηκε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1310-1323¹¹³ καὶ ἐνταφιάστηκε στὴν Μονὴ Ξηρολόφου μὲ ἀπλὸ καὶ ταπεινὸ τρόπο, ὅπως εἶχε διατάζει τοὺς μαθητές του¹¹⁴. Θεωρήθηκε πολὺ νωρὶς ἅγιος καὶ ὁ τάφος του ἔγινε τόπος προσκυνήματος καὶ ἀποτελοῦσε πηγὴ θαυμάτων¹¹⁵. Ἡ ἐπίσημη ἐκκλησιαστικὴ ἀγιοκατάταξη δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ἀκρίβεια, καθὼς δὲν σώθηκε ἡ Συνοδικὴ Πράξις. Μία ἀναφορὰ τοῦ Πατριάρχου Φιλοθέου (1353-1354, 1364-1376) ἐπιτρέπει νὰ ἀποδεχτοῦμε ὅτι ἔγινε πρὶν τὸ 1368¹¹⁶. Ὅμως ἡ λαϊκὴ ἀναγνώριση εἶχε προηγηθεῖ ἤδη ἀπὸ μερικὲς δεκαετίες, ἐπειδὴ τὸ λείψανο τοῦ Πατριάρχου βρέθηκε ἄφθαρτο καὶ θαυματουργό. Ἡ

¹⁰⁸ Ἡ κατάσταση στὴν Βιθυνία, ὅπου οἱ πόλεις ἔφεταν σταδιακὰ στοὺς Ὀθωμανούς, ἐπέβαλλε στὸν Αὐτοκράτορα ἐπείγουσα προσπάθεια ἀμυντικῆς ἐνότητος τῶν πληθυσμῶν αὐτῶν πὺ ἦταν καλῶς διακεῖμενοι πρὸς τοὺς Ἀρσενιάτες. Ἐπίσης μετὰ τὴν συνωμοσίαν τοῦ κληρικῶ Ἰωάννη Δρίμεος (1305-1306) ὁ Ἀνδρόνικος εἶχε ἀνάγκη νὰ συνενώσει τοὺς γύρω του καὶ νὰ μὴν ἔρθε σὲ σύγκρουση ἐξ αἰτίας τῆς ἀφοσίωσής του στὸν Ἀθανάσιο. Βλ. BOOJAM-RA, ὁ.π., σ. 89.

¹⁰⁹ Σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα ταξινόμησε τοὺς Ἀρσενιάτες ἀνάμεσα σὲ αὐτοὺς πὺ σχίζουν τὴν σάρκα τοῦ Χριστοῦ. Βλ. TALBOT, ὁ.π., ἐπιστ. 69, σ. 166 καὶ σ. xxv. Τοὺς ἀποκαλοῦσε *ζυλωταί*, συνδυάζοντας εἰρωνικά τὴν λέξη *ζήλωταί* (συνηθισμένη ὀνομασία τῶν Ἀρσενιατῶν) μᾶλλον μὲ τὸ οὐσιαστικὸ *ξύλο* ἢ μὲ τὸ ῥῆμα *ζηλώνω*, δηλώνοντας τὴν ἀκαμψία τους καὶ τὸ σχισματικὸ τους χαρακτήρα. Βλ. ὁ.π., ἐπιστ. 115, σ. 300 καὶ TALBOT, *The Patriarch Athanasius and the Church*, ὁ.π., σ. 20.

¹¹⁰ *Theoctisti Vita*, 38.

¹¹¹ *Theoctisti Vita*, 31: «ἀποκαλύψεων καὶ προρρήσεων καὶ πολλάκις περὶ τῶν ἐσομένων τοῖς κρατοῦσιν ἐθέσπισε».

¹¹² Χωρὶς ἀμφιβολία ὁ Ἀθανάσιος υπῆρξε πνευματικὸς τοῦ Ἀνδρόνικου. Ἀπόδειξη ἀποτελεῖ ἡ προτροπὴ τοῦ τελευταίου νὰ ἐγκατασταθεῖ ὁ Ἀθανάσιος στὸν Ξηρόλοφο, ὅπου θὰ μπορούσε νὰ τὸν συμβουλευεταὶ εὐκολότερα. Στις ἐπιστολές του πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα ὁ Πατριάρχης ὑπενθυμίζει αὐτῇ τὴν πατρικὴ σχέση καὶ τὶς ὑποχρεώσεις πὺ συνεπάγεται (βλ. TALBOT, ὁ.π., ἐπιστ. 49, σσ. 104, 106, ἐπιστ. 80, σ. 200, ἐπιστ. 92, σ. 240), καθὼς καὶ τὴν ὑπόσχεση ὑπακοῆς πὺ ἔδωσε ὁ Ἀνδρόνικος.

¹¹³ Τὸ 1310 ἀποτελεῖ τὸ *terminus post quem*, καθὼς στοὺς ὅρους τῆς ἐπίσης συμφιλίωσης τῶν Ἀρσενιατῶν μὲ τὴν Ἐκκλησίαν (1310) ὀρίζεται ρητῶς νὰ μὴ ξαναγίνει Πατριάρχης ὁ Ἀθανάσιος. Τὸ ἔτος 1323 ἀποτελεῖ τὸ *terminus ante quem*, καθὼς ἡ Κατενίτζινα, καταγόμενη ἀπὸ τὴν Προύσα, πὺ μόλις εἶχε κατακτηθεῖ ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς (1326), θεραπεύτηκε, ἐνῶ προσκύνῃσε τὸ ἄφθαρτο λείψανό του. Ἡ μαρτυρία γιὰ δημόσιο προσκύνημα τοῦ λειψάνου συνεπάγεται πὺ εἶχε προηγηθεῖ ἡ ἐκταφὴ, ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ τὸ Ὁρθόδοξο τυπικὸ, πραγματοποιεῖται μετὰ τὴν παρέλευση τριετίας ἀπὸ τὸν θάνατο.

¹¹⁴ Τὸ σῶμα του ῥίχτηκε στὸ χῶμα σὲ ὑγρὸ τόπο χωρὶς φέρετρο. Βλ. TALBOT, *Faith Healing in Late Byzantium*, ὁ.π., σ. 14.

¹¹⁵ Ὁ Ἅγιος Πατριάρχης θαυματουργήσε ὄχι μόνον μετὰ θάνατον, ἀλλὰ ἀκόμα ἐν ζωῇ. Γιὰ τὰ θαύματά του (θαύματα ἰάσεως καὶ ἐλευθερώσεως ἀπὸ τὰ δαιμόνια), βλ. TALBOT, ὁ.π., σσ. 16-30.

¹¹⁶ Βλ. *Tomus Synodicus II contra Prochorum Cydonium*, PG 151, στ. 712A-B.

μνήμη του τελείται στις 28 Ὀκτωβρίου¹¹⁷. Τρία χρόνια μετά την κοίμησή του, ἀφοῦ οἱ μαθητές του ἀποφάσισαν νὰ χτίσουν μία ἀψίδα πάνω στὸν τάφο τοῦ Ἀθανασίου, τὸ λείψανο βρέθηκε ἄθικτο. Τότε μὲ εὐλάβεια τὸ τοποθέτησαν στὸν ναὸ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ ποὺ ἀνῆκε στὴν Μονὴ Ξηρολόφου¹¹⁸.

Τὸ 1455, μετὰ τὴν Ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως πιά, ὁ ἔμπορος Domenego Zottarello, γιὰ νὰ ἀποτρέψει πιθανὴ βεβήλωση ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς καὶ μὲ τὴν λανθασμένη πεποίθηση ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ λείψανο τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας¹¹⁹, τὸ ἔκλεψε καὶ τὸ μετέφερε στὴν Βενετία. Ἐκεῖ τὸ λείψανο τοῦ Ἀγίου γνώρισε πολλὲς περιπέτειες. Ἀρχικὰ ἡ μὲν κάρα, ποὺ χωρίστηκε ἀπὸ τὸ σῶμα, τοποθετήθηκε στὸν ναὸ τῆς Μονῆς San Girolamo καὶ κάηκε στὴν πυρκαγιά τοῦ 1705. Τὸ δὲ ὑπόλοιπο τοῦ λειψάνου ἔμεινε στὴν γυναικεῖα Μονὴ Santa Croce στὸ νησὶ τῆς Giudecca ἕως τὸ 1806, ὁπότε ἔφτασε στὸν ναὸ τῆς Μονῆς τοῦ προφήτη Ζαχαρίου (San Zaccaria), μία περίφημη Λαύρα τῶν Βενεδικτίνων ποὺ ἐπέζησε ἕως τὸ 1810, ὅταν τὴν ἐκλείσαν ὀριστικὰ οἱ Βοναπαρτιστές. Εὐτυχῶς δὲν πείραξαν τὴν λάρνακα τοῦ Ἀγίου, ἡ ὁποία φυλάσσεται ἐκεῖ ἕως σήμερα. Ἐνδιαφέρον ἀποτελεῖ ὅτι ὁ Ἅγιος στὴν Βενετία «ἐφιλοξενεῖτο» πάντοτε σὲ γυναικεῖες μονές, ὅπου εὐλαβοῦνταν καὶ τιμοῦσαν τὸ λείψανό του. Ἀξίζει νὰ μνημονευθεῖ ἐπίσης ὅτι ἤδη τὸ 1633 ψαλλόταν στὴν Santa Croce ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς τοῦ San Giorgio dei Greci τῆς Βενετίας ὁ *Μέγας Ἑσπερινὸς* τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου¹²⁰.

Ἡ διαπίστωση ποὺ προκύπτει ὕστερα ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς συντομῆς αὐτῆς βιογραφίας τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου εἶναι ὅτι ὁ χαρακτήρας του λειτούργησε καθοριστικὰ ὡς πρὸς τὶς ἀποφάσεις ποὺ ἔλαβε ὡς δημόσιο πρόσωπο κατὰ τὴν διάρκεια τῆς πατριαρχικῆς διακονίας του, καθὼς παρέμεινε καθ' ὅλη τὴν ζωὴ του σεμνὸς ὑπηρετῆς τῆς Ἐκ-

¹¹⁷ Ἡ φαινομενικὴ ἀντίφαση σχετικὰ μὲ τὴν ἡμέρα ἑορτασμοῦ τῆς μνήμης τοῦ Ἀγίου, τὴν ὁποία ὁ κώδικας *Iberon* 50 τοποθετεῖ τὴν 24^η Ὀκτωβρίου, ἐνῶ τὸ Μέγα Συναξάριον τὴν 28^η Ὀκτωβρίου ἐξηγεῖται ἐπειδὴ ἡ πρώτη ἡμερομηνία ἀναφέρεται στὴν ἡμέρα κοιμήσεώς του, ἐνῶ ἡ δευτέρη στὴν ἡμέρα ταφῆς (βλ. *Theoctisti Vita*, σ. iii).

¹¹⁸ Βλ. TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, ὁ.π., σ. xxvii. Ὁ ναὸς κτίστηκε ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Ἀθανάσιο, καθὼς ἀναφέρεται στὸν *Bio*. Βλ. *Theoctisti Vita*, 39: «ὅ δὲ τῷ ἐνὶ τῆς τριάδος σωτῆρι Χριστῷ, ἵνα καὶ τὸ ἱερὸν αὐτοῦ κατάκειται λείψανον». Ἡ ὑπόθεση τῆς Talbot, ὅτι ἡ βούλησή του ἦταν νὰ ταφεῖ ἐκεῖ δὲν εὐσταθεῖ, καθὼς τὸ ἵνα μὲ ὀριστικὴ εἶναι τοπικὸ ἐπίρρημα, καὶ ὄχι τελικὸς σύνδεσμος. Ἐξ ἄλλου θεωροῦμε ἀπίθανο ὁ Ἀθανάσιος, ποὺ ἦταν λιτὸς σὲ ὅλα, νὰ εἶχε ἐκφράσει τέτοια ἐπιθυμία.

¹¹⁹ Ἡ ἐξαιρετικὴ μελέτη τοῦ Stiernon δὲν ἀφίνει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο Κωνσταντινουπόλεως. Βλ. DANIEL STIERNON, «Le quartier du Xérolafos et les reliques vénitiennes de saint Athanase», *REB* 19 (1961), σσ. 165-188. Ὁ συγγραφέας παραπέμπει μάλιστα σὲ μία πηγὴ τοῦ 16^{ου} αἰῶνα, συγκεκριμένα στὸν πρῶτο *Ὁδηγὸ* τῆς Βενετίας, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1581 ἀπὸ τὸν Francesco Tatti da Sansovino, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι στὸν ναὸ τῆς Μονῆς Santa Croce della Giudecca «giace in bel sepolcro il corpo di S. Atanasio patriarca di Costantinopoli, le cui opere sono celebri nella Sacra Scrittura» (μετάφραση: σὲ μία ὁμορφὴ λάρνακα ἀπόκειται τὸ σκῆνωμα τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ ὁποίου τὰ ἐρμηνευτικὰ ἔργα πάνω στὴν Ἁγία Γραφή εἶναι φημισμένα). Φαίνεται ἐδῶ σύνθεση δύο Ἀγίων (ἀναφορὰ στὰ ἔργα τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας).

¹²⁰ Βλ. ὁ.π., σ. 185.

κλησίας, ταγμένος με απόλυτη προσήλωση και σοβαρότητα στην τήρηση τῶν ἀρχῶν τῆς πίστεως καὶ τῆς μοναστικῆς πολιτείας μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἐπιχειρήσει νὰ μεταφέρει κάποιες ἀπὸ τὶς βασικὲς συνισταμένες τῆς κοινοβιακῆς ζωῆς στὸν κοσμικὸ βίον. Πρὶν ἀναφερθοῦμε διεξοδικὰ στὸ μεταρρυθμιστικὸ τοῦ πρόγραμμα, κρίναμε σκόπιμο νὰ παραθέσουμε τοὺς σημαντικοὺς ἄξονες ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ζωὴ στὸ μοναστικὸ κοινόβιο, προκειμένου νὰ καταστεῖ ξεκάθαρη ἡ πρόθεση τοῦ Ἀθανασίου.

III. Σημαντικοὶ ἄξονες τῆς κοινοβιακῆς ζωῆς

Ὁ μοναχισμὸς ἀναπτύχθηκε κυρίως στὶς ἀρχὲς τοῦ 4^{ου} αἰώνα μ.Χ., ὅταν κατέπαυσαν οἱ διωγμοί. Ἐπειδὴ ἔλειπε πιά τὸ μαρτύριο, ποὺ ἀποτελοῦσε γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς ἐφελτήριο γιὰ τὴν Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, καὶ ἄρχιζε νὰ εἰσδύει ἡ ἐκκοσμίκευση στὴν ζωὴ τῶν Χριστιανῶν, οἱ πιὸ φλογεροὶ πιστοὶ κατέφυγαν στὴν ἔρημο, ἐπιλέγοντας τὴν ἀπομόνωση, τὴν ἄσκηση καὶ τὴν κακοπάθεια ὡς ἐκούσιο μαρτύριο. Ἐμφανίστηκε, λοιπόν, ὁ μοναχισμὸς, γιὰ νὰ ἀντικαταστήσει τρόπον τινὰ τὸ μαρτύριο, γεγονός ποὺ φανερώνει ὅτι τὸ μαρτυρικὸ φρόνημα ἀποτελεῖ θεμελιῶδες γνώρισμα τοῦ μοναχισμοῦ.

Ἡ πρώτη καὶ αὐστηρότερη μορφή μοναστικοῦ βίου ἦταν ὁ ἀναχωρητισμὸς μὲ πρωταγωνιστὴ τὸν Μέγα Ἀντώνιο, ποὺ τιμᾶται ὡς «καθηγητὴς τοῦ πλήθους τῶν μοναστῶν»¹²¹. Ὡστόσο ἡ φυγὴ στὴν ἔρημο δὲν ἦταν ἄγνωστη στὴν βιβλικὴ παράδοση, καθὼς καὶ στὴν Παλαιὰ καὶ Καινὴ Διαθήκη ὑμνεῖται ἡ ἔρημος ὡς τόπος, ὅπου κατ' ἐξοχὴν ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται στὴν ψυχὴ: «*ἰδοὺ ἐγὼ πλανῶ αὐτὴν καὶ τάξω αὐτὴν ὡς ἔρημον καὶ λαλήσω ἐπὶ τὴν καρδίαν αὐτῆς*»¹²². Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ Προφῆτης Ἡλίας, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ περπάτησε 40 μέρες καὶ 40 νύχτες πρὸς τὸ Ὅρος τοῦ Θεοῦ, ἐβίωσε μία θεοφάνεια¹²³. Θεωρήθηκε ὁ «ἐνσαρκὸς ἄγγελος»¹²⁴ ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, μύστης καὶ πρότυπο τῆς ἀσκητικῆς καὶ μοναστικῆς ζωῆς¹²⁵.

Ἄλλη μορφή τοῦ μοναχισμοῦ, τὸ κοινόβιο, ἐμφανίστηκε λίγο ἀργότερα μὲ ἐμπνευστὴ τὸν Ἅγιο Παχώμιο, τὸν ὁποῖο ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς προσέταξε νὰ ὀργανώσει τὴν κοινοβιακὴ ζωὴ, στέλνοντάς του ἄγγελο ποὺ τοῦ παρέδωσε τοὺς κανόνες τοῦ μοναστικοῦ βίου¹²⁶. Κοινόβιο (κοινός + βίος) σημαίνει τρόπος ζωῆς ὅπου τὰ πάντα εἶναι κοινά. Στὴν περίπτωσι τῆς μοναστικῆς ζωῆς αὐτὸ σημαίνει κοινὴ προσευχή, κοινὴ τράπεζα, κοινὸ τόπο διαμονῆς, κοινὰ ὑπάρχοντα, κοινοχρησία. Ὅπως εἶναι σαφὲς ἀπὸ

¹²¹ Πρβλ. *Μηναῖον Ἰανουαρίου*, ἐκδ. Φῶς, Ἀθῆναι 2009, σ. 239.

¹²² Ὡσ. 2, 16.

¹²³ Βλ. *Γ' Βασ.* 19, 8-18.

¹²⁴ *Μηναῖον Ἰουλίου*, ἐκδ. Φῶς, Ἀθῆναι 2007, σ. 179.

¹²⁵ Γιὰ τὴν Πατερικὴ διδασκαλία σχετικὰ μὲ τὸν Προφῆτη Ἡλία, βλ. *Le saint prophète Élie d'après les Pères de l'Église*, ἐκδ. Abbaye de Bellefontaine (Spiritualité Orientale 53), Bégrolles-en-Mauges 1992.

¹²⁶ Βλ. *Sancti Pachomii Vitae Graecae* (Συνομιλία Μεγάλου Ἀντωνίου μετὰ Παχωμιανῶν μοναχῶν), ἐκδ. FRANÇOIS HALKIN, Subsidia Hagiographica 19, Bruxelles 1932, σ. 67: «Ὅτε μοναχὸς γέγονα, οὐκ ἦν Κοινόβιο [...] ἀλλὰ ἕκαστος τῶν ἀρχαίων μοναχῶν μετὰ τὸν διωγμὸν κατὰ μόνας ἠσκεῖτο. Καὶ μετὰ ταῦτα ὁ πατὴρ ἡμῶν (ὁ ἄββας Παχώμιος) ἐποίησεν τοῦτο τὸ ἀγαθὸν παρὰ Κυρίου».

τις *Πράξεις* καὶ τὶς *Ἐπιστολὲς τῶν Ἀποστόλων*, οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ πολιτεύονταν κοινοβιακά¹²⁷, ἐνῶ παράλληλα καλλιεργοῦσαν τὶς ἀρετὲς: τὴν μετάνοια, τὴν ταπείνωση, τὴν νέκρωση τῶν παθῶν, τὴν σταύρωση γιὰ τὸν κόσμο, ἔχοντας τὴν νοερὰ προσευχὴ καὶ τὸν ἐσχατολογικὸ προσανατολισμὸ στὴν καρδιά τους, στοιχεῖα ποὺ βιώνονται ἔντονα στὸν μοναχισμό. Ὡς ἐκ τούτου, ὅπως ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ ὁ Μητροπολίτης Ναυπάκτου Ἱερόθεος, «οἱ ἀληθινοὶ μοναχοὶ [...] εἶναι διάδοχοι τῶν Προφητῶν, τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν Μαρτύρων»¹²⁸.

Ὁ μοναχισμὸς ὀρίζεται ἀκόμα ὡς ἡ ὁδὸς τῶν εὐαγγελικῶν ἐντολῶν, ποὺ προτείνει ὁ Χριστὸς σὲ ὅποιον ἐπιδιώκει τὴν τελειότητα. Αὐτὲς οἱ ἐντολὲς διδάσκουν τὴν ἀποταγὴ τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν: «*Εἰ θέλεις τέλειος εἶναι, ὕπαγε, πώλησόν σου τὰ ὑπάρχοντα, καὶ δὸς πτωχοῖς· καὶ ἔξεις θησαυρὸν ἐν οὐρανῷ· καὶ δεῦρο, ἀκολούθει μοι*», τὴν ἀποταγὴ τοῦ γάμου καὶ τῆς οἰκογένειας: «*εἰσὶν εὐνοῦχοι, οἵτινες εὐνούχισαν ἑαυτοὺς διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν*»¹²⁹, καὶ τὴν ἀποταγὴ τοῦ ἑαυτοῦ: «*εἴ τις θέλει ὀπίσω μου ἐλθεῖν, ἀπαρνησάσθω ἑαυτόν, καὶ ἀράτω τὸν σταυρὸν αὐτοῦ, καὶ ἀκολουθεῖτω μοι*»¹³⁰. Οἱ τρεῖς ἀποταγές, ἀποταγὴ τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν καὶ κτήσεων, ἀποταγὴ τῶν συγγενῶν καὶ ἀποταγὴ τῆς ἐλευθέρης βούλησης ἀποτελοῦν τὸν ἀκρογωνιαίον λίθον τοῦ μοναχισμοῦ καὶ ἐκφράζονται μὲ τὶς τρεῖς ὑποσχέσεις ἀκτημοσύνης, παρθενίας καὶ ὑπακοῆς ποὺ δίνει ὁ μοναχὸς στὴν κουρά. Οἱ τρεῖς ἀρετὲς αὐτὲς ἀντιστοιχοῦν στὰ τρία βασικὰ πάθη ποὺ τυραννοῦν τὸν ἄνθρωπον σὲ ὅλη του τὴν ζωὴ, ἦτοι, τὴν φιλαργυρίαν, τὴν φιληδονίαν καὶ τὴν φιλοδοξίαν, οἱ ὁποῖες οὐσιαστικὰ ἔχουν τὴν ρίζαν τους στὴν φιλαυτίαν¹³¹. Ἐπομένως ἡ ἄσκησις τῆς ἀκτημοσύνης, τῆς παρθενίας καὶ τῆς ὑπακοῆς, θεραπεύοντας τὴν ψυχὴ ἀπὸ αὐτὰ τὰ πάθη, τῆς δίνει τὴν δυνατότητα ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὴν φιλαυτίαν, προκειμένου νὰ ἀποκτήσῃ τὴν πρὸς Θεὸν ἀγάπην καὶ τὴν φιλανθρωπίαν.

Ἡ ἀκτημοσύνη, ἡ πρώτη ὑπόσχεσις ποὺ δίνει ὁ μοναχὸς κατὰ τὴν κουρά, δὲν σημαίνει μόνον τὴν παραίτησις ἀπὸ τὸ ἔχειν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπάρνησις τοῦ κόσμου καὶ τῶν τοῦ κόσμου, τὴν ἀποβολὴ τοῦ κοσμικοῦ φρονήματος¹³². Ἀποσκοπεῖ στὴν ἀκολούθησις τοῦ Χριστοῦ, ὁ

¹²⁷ Βλ. *Ἐφ.* 5, 19.

¹²⁸ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ ΚΑΙ ΑΓ. ΒΛΑΣΙΟΥ ΙΕΡΟΘΕΟΥ, *Ὁ Ὁρθόδοξος μοναχισμὸς ὡς προφητικὴ, ἀποστολικὴ καὶ μαρτυρικὴ ζωὴ*, ἐκδ. Ἱερὰ Μονὴ Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου (Πελαγίας), Λεβαδεία 2002, σσ. 24-25.

¹²⁹ *Ματθ.* 19, 21, 19, 12.

¹³⁰ *Ματθ.* 16, 24.

¹³¹ Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΕΛΕΥΣΙΝΗΣ, «Ρ΄ Ψυχοφελὴ Κεφάλαια», *Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν*, τ. Α΄, ἐκδ. Ἀστήρ, Ἀθήναι 1982, σσ. 305-306.

¹³² Βλ. *Ἀκολουθία καὶ Τάξεις τοῦ Μεγάλου καὶ Ἀγγελικοῦ Μοναχικοῦ Σχήματος*, ἐκδ. Ἱ. Μονῆς Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου καὶ Ἀγίου Παντελεήμονος, Ἀγιά 2008, σ. 30.

Ὅποιος «οὐκ εἶχε ποῦ τὴν κεφαλὴν κλίνῃ»¹³³. Ἡ ἀκτημοσύνη τοῦ μοναχοῦ ἐκφράζεται μὲ τὴν λιτότητα σὲ ὅλα: στὸν τρόπο ζωῆς, στὴν ἐνδυμασία¹³⁴, στὴν διατροφή, στὴν μὴ χρῆση – ὅσο εἶναι δυνατόν – τῶν πολλῶν εὐκολιῶν τοῦ κόσμου, στὴν προτίμηση γιὰ τὸ ἀπλό. Ἡ ἀπογύμνωση ἀπὸ ὑλικά πράγματα, καὶ πολλῶ μᾶλλον ἢ στέρηση, ἡρεμεῖ καὶ ἀναπαύει τὴν ψυχὴ, παρέχει ἀμεριμνησία καὶ ἐλευθερία, βοηθάει στὴν ἄσκηση τῆς προσευχῆς, γιατί αὐτὸ τὸ κενὸ γεμίζει μὲ τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀκτημοσύνη ἐναντιώνεται στὸ πάθος τῆς φιλαργυρίας καὶ φιλοκτημοσύνης ποὺ αἰχμαλωτίζει εὐκόλα τὴν ψυχὴ¹³⁵ καὶ «ἐκδιώκει τὴν ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸ καὶ τὸν πλησίον»¹³⁶. Ἄλλη πτυχὴ τῆς ἀκτημοσύνης εἶναι ἡ ἐλεημοσύνη. Συμβούλεψε ὁ Ἅγιος Παΐσιος μοναχὴ: «Ἀγάπησε [...] τὴν ἔρημο καὶ τὴν ἐξαυλωμένη ζωὴ καὶ πέταξε, ὅσο μπορεῖς, ἀπὸ τὰ ὑλικά σου πράγματα μέσα στὶς μάνδρες τῶν φτωχῶν. Ἀπλοποίησε τὴν ζωὴ σου»¹³⁷.

Ἡ παρθενία, ποὺ ἐννοεῖται ὄχι μόνο ὡς σωματικὴ, ἀλλὰ καὶ ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ¹³⁸, ἐναντιώνεται στὴν φιληδονία καὶ προϋποθέτει τὴν ἄσκηση. Γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Γέροντας Ἰωσήφ ὁ Ἡσυχαστής: «Πᾶν ὃ, τι προξενεῖ ἡδονὴν θεραπεύεται μὲ ὀδύνην»¹³⁹, ἐκούσια ἢ ἀκούσια. Μὲ αὐτὴν τὴν λογικὴ πρέπει νὰ ἐννοήσῃ κανεὶς τὰ ἀθλήματα τῶν μοναχῶν καὶ τὴν κακοπάθεια στὴν ὁποία ὑποβάλλουν τὸν ἑαυτὸ τους χρησιμοποιώντας διάφορα μέσα, γιὰ νὰ καταπολεμήσουν τὴν φιληδονία καὶ προσπαθώντας νὰ περιορίσουν τὶς σωματικὲς ἀνάγκες στὸ ἐλάχιστο δυνατό. Στὸν ὕπνο ἀπαντοῦν μὲ τὴν ἀγρυπνία, στὴν τροφὴ μὲ τὴν νηστεία, στὸ λουτρὸ μὲ τὴν ἀλουσία, στὴν χαλάρωση τοῦ σώματος μὲ τὶς γονυκλισίες, τὴν στάση, τὴν χαμευνία, στὸν σαρκικὸ πόλεμο μὲ τὸ ξύλο, κ.λπ. Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀπλῶς μέσα βοηθητικὰ γιὰ τὴν κάθαρση σώματος καὶ ψυχῆς, ἐνῶ ὁ σκοπὸς παραμένει ἡ ἔνωση μὲ τὸν Θεὸ στὴν προσευχή, ὁ ἀγιασμός, ἡ θέωση. Ἡ παρθενία εἶναι θέμα θείου ἔρωτα καὶ βιώνεται ὡς «ἀδιάκοπη διαμονὴ στὴν θεία

¹³³ *Ματθ.* 8, 20.

¹³⁴ Βλ. *Τὸ Μέγα Γεροντικόν*, τ. Β', Κεφάλαιο ΣΤ', ἐκδ. Ἱερὸν Ἡσυχαστήριον «Τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου», Πανόραμα Θεσσαλονίκης 1997, σσ. 248-249: «Ἐλεγεν ὁ ἀββᾶς Παμβῶ ὅτι τοιοῦτον ὀφείλει ὁ μοναχὸς φέρειν ἱμάτιον, ὥστε βάλῃ αὐτὸ ἐξω τοῦ κελλίου ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας καὶ μηδεὶς λάβῃ αὐτό», κάτι ποὺ ἐφάρμοξε ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος.

¹³⁵ Βλ. *Λουκ.* 12, 17-19.

¹³⁶ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΟΥ ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΣΑΧΑΡΩΦ, *Ἀσκήσεις καὶ θεωρία*, ἐκδ. Ἱερὰ Μονὴ Τιμίου Προδόμου, Ἑσσεξ Ἀγγλίας 1996, σ. 71.

¹³⁷ ΓΕΡΟΝΤΟΣ ΠΑΪΣΙΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἐπιστολές*, ἐκδ. Ἱερὸν Ἡσυχαστήριον Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Σουρωτὴ Θεσσαλονίκης 2002, σσ. 192-193.

¹³⁸ Γιὰ τὴν ἐκδίωξη κάθε λογισμοῦ καὶ ἐπιθυμίας γύρω ἀπὸ τὰ σαρκικὰ θέματα, βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ, *Λόγος ἀσκητικὸς*, PG 31, στ. 872B-873C.

¹³⁹ ΓΕΡΟΝΤΟΣ ΙΩΣΗΦ, *Ἑκφρασεις μοναχικῆς ἐμπειρίας*, ἐκδ. Ἱερὰς Μονῆς Φιλοθέου, Ἅγιον Ὅρος 1992, σ. 145.

ἀγάπη [...] εἶναι προσφορά ὁλοκληρωτικὴ στὸ Θεό»¹⁴⁰. Τελικὰ εἶναι ἔρωτας τοῦ Θεοῦ, καὶ μόνο τοῦ Θεοῦ, ἀγάπη ποὺ δὲν μοιράζεται, σφράγισμα τῆς ἀφιερώσεως στὸν Οὐράνιο Νυμφίον. Ἐπομένως κάθε παρέκκλιση τοῦ νοῦ καὶ τῆς καρδιᾶς ἀπὸ αὐτὴν τὴν μοναδικὴ ἀγάπη θεωρεῖται μοιχεία. Ἡ διατήρηση τῆς παρθενίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν σωματικὴ ἄσκηση καὶ κακοπάθεια, ἀπαιτεῖ τήρηση τοῦ νοός, νήψη πάνω σὲ ἐμπαθεῖς λογισμοὺς καὶ εἰκόνες.

Ἡ τρίτη θεμελιώδης συνιστώσα τοῦ μοναχισμοῦ, ἡ ὑπακοή, εἶναι ἡ σπουδαιότερη καὶ δυσκολότερη τῶν ἀρετῶν ποὺ ἀσκεῖ ὁ μοναχός. Καθ' ἑαυτὴν ἡ ὑπακοή διατρέχει ὡς βασικὴ ἀξία τῆς πίστεως ὁλόκληρη τὴν Παλαιὰ Διαθήκη. Ὅλη ἡ ἱστορία τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ ἀπηχεῖται στό: «*Ἄκουε Ἰσραήλ*»¹⁴¹. Πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι τὸ ῥῆμα *ἀκούω* ἐκλαμβάνεται ὡς συνώνυμο τοῦ *ὑπακούω*, κάτι ποὺ πιστοποιεῖται καὶ σὲ ἄλλες γλῶσσες¹⁴². Ἡ ἐτυμολογικὴ ἀναφορὰ φανερῶνει τὸ πλῆθος τῶν νοημάτων ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ὑπακοή: ἡ ἀκοή, ἡ προσοχή, ἡ ὑποταγή, ἡ ἐλεύθερη συγκατάθεση, ἡ εὐκαμνία, ἡ πίστη, ἡ ἐμπιστοσύνη¹⁴³. Μιμούμενος τὴν ὑπακοή τοῦ Χριστοῦ, ὁ Ὅποιος δὲν ἦρθε νὰ *ποιῇ* τὸ θέλημά Του, ἀλλὰ τὸ «*θέλημα τοῦ πέμψαντος Πατρός*»¹⁴⁴, ὁ μοναχὸς ἀπαρνεῖται ἐκουσίως ὄχι μόνο τὴν ἐλεύθερη βούλησή του, ἀλλὰ καὶ τὰ πολύτιμα φυσικὰ χαρίσματά του, τὴν λογικὴ, τὴν κρίση, τὴν γνώμη, ὅπως εἶναι σαφὲς κατὰ τὸν θαυμαστὸ ὀρισμὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῆς Κλίμακος: «Ὑπακοή ἐστὶν ἄρνησις ψυχῆς οἰκείας παντελῆς διὰ σώματος ἐπιδεικνυμένη ἐνεργῶς. Ὑπακοή ἐστὶν ἀνεξέταστος κίνησις, ἐκούσιος θάνατος, ἀπερίεργος ζωή, ἀμέριμνος κίνδυνος, [...] ἀκίνδυνος πλοῦς, ὑπνοῦσα ὁδοιπορία. Ὑπακοή ἐστὶ μνήμη θελήσεως, καὶ ἔγερσις ταπεινώσεως [...]. Ὑπακοή ἐστὶν ἀπόθεσις διακρίσεως ἐν πλούτῳ διακρίσεως»¹⁴⁵. Ἐξυπακούεται ὅτι ἡ ὑπακοή δὲν εἶναι μία ἀφηρημένη κατάστασις, ἀλλὰ πάντοτε συνδέεται μὲ ἓνα συγκεκριμένο πρόσωπο, τὸν πνευματικὸ πατέρα, τὸν Γέροντα, στὸν ὁποῖον ἡ ψυχὴ παραδίδεται ἐν λευκῷ μὲ πίστη καὶ ἀγάπη, ἀναζητώντας τὴν ὁδὸ τοῦ θείου θελήματος. Νουθετεῖ ἡ Ἁγία Γραφή: «*Ἐπερώτησον τὸν πατέρα*

¹⁴⁰ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΣΤΑΓΩΝ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, *Ἀνατολικὸς Ὁρθόδοξος Μοναχισμὸς κατὰ τὰ Πατερικὰ Κείμενα*, τ. Β', ἐκδ. Ἱερὰ Μονὴ Παντοκράτορος Σωτῆρος Χριστοῦ, Κέρκυρα 2004, σ. 250.

¹⁴¹ Βλ. *Λευτ.* 4, 1. 5, 1. *Ἰων.* 24, 24.

¹⁴² Τὰ Λατινικὰ *audire* καὶ *oboedire* σημαίνουν *ἀκούειν*, *εἰσακούειν*, *ὑπακούειν*, *πειθεσθαι*, *ὑποτάσσεσθαι*, *πιστεῖν*. Στὰ Γερμανικὰ *hören* (ἀκούειν) καὶ *gehorsan* (ὑπακούειν) ἔχουν ἴδια ρίζα. Ἐπίσης στὰ Ῥωσικὰ *слухать* (εἰσακούειν) καὶ *слушаться* (ὑπακούειν). Στὰ Ῥουμανικὰ μία λέξις *a ausculta* ἀνταποκρίνεται σὲ δύο ἔννοιες.

¹⁴³ Ἀναλυτικὰ γιὰ τὰ βιβλικὰ θεμέλια τῆς μοναστικῆς ὑπακοῆς, βλ. δική μας ἐργασία στὸ Θεολογικὸ Ἰνστιτοῦτο τοῦ Ἁγίου Σεργίου, *Les fondements bibliques de l'obéissance monastique*, Paris 1989, σσ. 1-14.

¹⁴⁴ *Ἰω.* 6, 38.

¹⁴⁵ S. JOANNIS CLIMACI, *Scala paradisi, gradus IV, PG 88*, στ. 680Α.

σου καὶ ἀναγγελεῖ σοι»¹⁴⁶. Τελικὰ ἡ ὑπακοὴ δὲν εἶναι πειθαρχία ἢ ἠθικὴ συμμόρφωση, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ὄντολογικὸ γεγονὸς, ἱερὰ πράξις, μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ ἀποκαλύπτεται μόνο διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος¹⁴⁷. Ἐπειδὴ ὁ περιορισμὸς τῆς ἐργασίας δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐξαντλήσουμε αὐτὸ τὸ βαθὺ θέμα, ἀναφέραμε μόνο κάποιες πτυχὲς τῆς ὑπακοῆς¹⁴⁸ ποὺ θὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ καταλάβουμε τὴν σχέση μετὰ τοῦ Ἀνδρονίκου καὶ τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου, κυρίως κατὰ τὴν δεύτερη θητεία του. Στὸ πλαίσιο τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ θεσμοῦ τῆς πνευματικῆς πατρότητος γίνεται κατανοητὴ ἡ ἀπαίτηση τοῦ Πατριάρχου νὰ τὸν συμβουλευέται σὲ ὅλα ὁ Αὐτοκράτορας καὶ νὰ τὸν ὑπακούει¹⁴⁹.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἄξονες ποὺ ἀναφέρθηκαν, ἓνα πλῆθος ἄλλων γνωρισμάτων σχετίζεται μὲ τὸν κοινοβιακὸ μοναχισμό, καθὼς ὁ μοναχισμὸς εἶναι μεγάλο πέλαγος. Κατ' ἐξοχὴν τὸ ἔργο τοῦ μοναχοῦ εἶναι τὸ γνωστὸ τρίπτυχο *νηστεία, ἀγρυπνία, προσευχή*. Ἐπειτα ἡ ζωὴ του ὀφείλει νὰ κυλᾷ μὲ διαρκὴ μετάνοια ποὺ συνδέεται ἀναπόσπαστα μὲ τὴν αὐτομεμψία¹⁵⁰. Τὸν χαρακτηρίζει τὸ ἀσκητικὸ φρόνημα. Ἡ ἄσκηση ὅμως δὲν χωρίζεται ἀπὸ τὴν δογματικὴ συνείδηση, βιώνεται μέσα στὴν Ἐκκλησία καὶ ἀλληλοδιαπλέκεται μὲ τὴν μοναστικὴ ἀλληλεγγύη σὲ ἐπίπεδο ὑλικό, πνευματικό, ὑποστατικό. Ὅλα αὐτὰ δὲν συνιστοῦν μόνο τὸ φάσμα τοῦ προσωπικοῦ ἀγώνα τοῦ μοναχοῦ γιὰ τὸν ἀγιασμό τῆς ψυχῆς καὶ τὴν θέωση, ἀλλὰ ἔχουν καὶ κοινωνικὴ διάσταση. Ἔτσι τὰ παραπάνω βασικὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέσαμε ἐπιγραμματικὰ καὶ στὰ ὁποῖα ἐπικεντρωνόταν καὶ ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος, ἀντανάκλουν σὲ ὅλο τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, καὶ συνεπῶς καὶ στὸ κοινωνικὸ σύνολο.

¹⁴⁶ Δευτ. 32, 7.

¹⁴⁷ Βλ. ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΟΥ ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΣΑΧΑΡΩΦ, ὁ.π., σ. 46.

¹⁴⁸ Πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι ἡ ὑπακοὴ βιώνεται μέσα στὴν Ἐκκλησία καὶ προϋποθέτει πνεῦμα ὑποταγῆς καὶ σεβασμὸ πρὸς τὸν ἐπίσκοπο.

¹⁴⁹ TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, ὁ.π., ἐπιστ. 92: «τὸ ἀνηρτῆσθαι μετὰ Θεὸν ὅσα τῇ ἐκ Θεοῦ βασιλείᾳ σου κατὰ πνεῦμα πατρί [...] τὸ πλουτεῖν ἐν πληροφορίᾳ ὁμιλίας τὰς πρὸς αὐτὸν ὑπὲρ ἅπαντας».

¹⁵⁰ Βλ. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ ΚΑΙ ΑΓ. ΒΛΑΣΙΟΥ ΙΕΡΟΘΕΟΥ, ὁ.π. σ. 79.

IV. Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου

Μὲ τὸν ὅρο «μεταρρυθμίσεις» ἐννοοῦμε ἐδῶ ὅχι μόνον ὅσες μεταρρυθμιστικὲς προσπάθειες ἀνέλαβε ἢ ἐπεχείρησε νὰ ὑλοποιήσει ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος Α΄, ἀλλὰ τὸ γενικότερο πλαίσιο τῶν ἀλλαγῶν ποὺ ἐπιθυμοῦσε γιὰ τὴν Ἐκκλησία, τὴν κοινωνία καὶ τὸ κράτος, καθὼς καὶ ὅσες ἀποφάσεις πῆρε καὶ ὅλα ὅσα ἀνέφερε στὶς ἐπιστολές του, προτροπές καὶ συμβουλές, σχετικὰ μὲ αὐτὴ τὴν προοπτική. Πρέπει ὅμως νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι ἄλλη σημασία τῆς λέξης «μεταρρύθμιση» εἶναι ἡ ἐπιστροφή στὶς ρίζες. Σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς θὰ στοχεύσει ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος. Ἡ ἐν δυνάμει συμβολή του στὰ πολιτικὰ δεδομένα ἐντάσσεται στὴν παραδοσιακὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ θεολογικὴ ἀντίληψη καὶ πολιτικὴ κοσμοθεωρία τοῦ Βυζαντίου, ποὺ ἐκφράστηκε ξεκάθαρα στὸ *Προοίμιον* τῆς ΣΤ΄ *Νεαρᾶς* τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴν λεγόμενη «συμφωνία» μεταξὺ κράτους καὶ Ἐκκλησίας¹⁵¹, μὲ ἄλλα λόγια τὴν ἁρμονικὴ συνεργασία μεταξὺ *Βασιλείας* καὶ *Ἱερωσύνης*, τῶν δύο δωρεῶν ποὺ χάρισε ὁ Θεὸς στοὺς ἀνθρώπους γιὰ τὴν σωτηρία.

Ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος θεωροῦσε ὅτι ὅλες οἱ δοκιμασίες ποὺ περνοῦσε ἡ Αὐτοκρατορία καὶ ἡ γενικὴ παρακμὴ ὀφείλονταν στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ Βυζάντιο, ὁ ἐκλεκτὸς λαὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ *Νέος Ἰσραήλ*, εἶχε ἀποκλίνει ἀπὸ τὴν πίστη καὶ τὴν κατὰ Θεὸν ζωὴ, ἀπὸ τὴν κλήση του. Βλέποντας σ' αὐτὴν τὴν κατάσταση «μία ἀπειλὴ γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ γιὰ τὴν Αὐτοκρατορία»¹⁵², ὁ Ἀθανάσιος, ἐν ἐπιγνώσει τῆς πνευματικῆς του εὐθύνης ὡς Πατριάρχης, θὰ προσπαθήσει νὰ εἰσαγάγει μεταρρυθμίσεις, ὥστε νὰ ἀνατρέψει τὸν κατήφορο καὶ τὴν ὀργὴ τοῦ Θεοῦ. Ἀνέφερε χαρακτηριστικὰ σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα: «διπλῶς γὰρ φθείρεται τὰ τῶν Χριστιανῶν, ἔξωθεν μὲν ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν, ἐνδοθεν δὲ ἀδικίας ὑπερβολῇ καὶ ἀκαθαρσίας»¹⁵³. Ἀναλογιζόμενος τὸ μέγεθος τῆς διαφθορᾶς καὶ τῆς ἁμαρτίας, εἰδοποίησε ὁ Πατριάρχης: «Πῶς τοῦ μεγάλου Θεοῦ

¹⁵¹ Βλ. ΒΛΑΣΙΟΥ Ι. ΦΕΙΔΑ, *Βυζάντιο*, Ἀθῆναι 1991, Νεαρὰ ΣΤ΄, σ. 450: «Μέγιστα ἐν ἀνθρώποις ἐστὶ δῶρα Θεοῦ παρὰ τῆς ἄνωθεν δεδομένης φιλανθρωπίας ἱερωσύνης τε καὶ βασιλείας, ἡ μὲν τοῖς θεοῖς ὑπηρετουμένη, ἡ δὲ τῶν ἀνθρωπίνων ἐξάρχουσα τε καὶ ἐπιμελομένη, καὶ ἐκ μίας τε καὶ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς ἑκατέρα προΐουσα καὶ τὸν ἀνθρώπινον κατακοσμοῦσα βίον... Εἰ γὰρ ἡ μὲν ἄμεμπτος εἴη πανταχόθεν καὶ τῆς πρὸς Θεὸν μετέχου παύρησας, ἡ δὲ ὀρθῶς τε καὶ προσήκόντως κατακοσμοῖ τὴν παραδοθεῖσαν αὐτῇ πολιτείαν, ἔσται συμφωνία ἀγαθῇ, πᾶν εἴ τι χρηστὸν τῷ ἀνθρώπινῳ γένει».

¹⁵² Βλ. JOHN L. BOOJAMRA, *The Church and Social Reform, The Policies of the Patriarch of Constantinople*, ἐκδ. Fordham University Press, New York 1993, σ. 67.

¹⁵³ Βλ. TALBOT, *ὁ.π.*, ἐπιστ. 6, σ. 18.

ἐκφευζόμεθα τὴν ἐπὶ μαγείαις καὶ γοητείαις, πλεονεξία καὶ ἀδικία, μοιχεία τε καὶ πορνεία, ἐπιπορκία καὶ ψεύδει, τόκῳ καὶ δόλῳ, βλασφημία τῇ κατὰ τῆς ἀμωμότητος ἡμῶν πίστεως καὶ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος [...] φρικτὴν ἀγανάκτησιν;»¹⁵⁴. Καθὼς στὸ παρελθὸν ὁ λαὸς τοῦ Ἰσραὴλ εἶχε ξεχάσει τὸν Θεὸ καὶ ἁμαρτήσῃ ἐνώπιόν Του προκαλώντας τὴν παιδαγωγία τοῦ Κυρίου¹⁵⁵, ἔτσι ὁ *Νέος Ἰσραὴλ* θὰ ὑποστῇ τὴν θεία ὀργή, ἐκτὸς ἂν ἐπιστρέψῃ πρὸς τὸν Θεὸ ἐν μετάνοιᾳ, στὴν ὁποία καλοῦσε ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος μὲ ἔμφραση: «τὴν μετάνοιαν, ἅγιε βασιλεῦ, τῶν Νινευϊτῶν καὶ ἡμεῖς μιμησώμεθα»¹⁵⁶. Ἀποσκοπώντας στὴν σωτηρία τοῦ κράτους, ὁ Ἀθανάσιος ἀναζήτησε πνευματικὴ ἀναγέννηση γιὰ τὸ Βυζάντιο καὶ «ἐβλεπε ὡς μοναδικὴ σωτηρία γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν Αὐτοκρατορία», κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ John Boojamra, «μία ἐπιστροφή πρὸς τὸ μοναστικὸ ἰδεῶδες τῆς ἀλληλεγγύης»¹⁵⁷, ἐπιστροφή πρὸς τὶς ρίζες τῆς κοινοβιακῆς ζωῆς. Εἶχε ὁ Ἀθανάσιος ὡς πρότυπο στὸ νοῦ του τὸν κοινοβιακὸ μοναχισμό μὲ τὰ χαρακτηριστικά του: ὀρθὴ πίστις καὶ ἀφοσίωση στὸν Θεό, μετάνοια, νηστεία, προσευχή, ἀδελφικὴ ἀγάπη, ἀκτημοσύνη, ἀλληλεγγύη, ἄσκηση, ἀγνότητα, ὑπακοή, τήρηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων μὲ ἀκρίβεια. Αὐτὰ ἤθελε νὰ ἐφαρμόζονται καὶ στὴν κοινωνία, θεωρώντας ὅτι, ἂν αὐτὸ γίνῃ πράξη, ὁ Θεὸς θὰ λυπηθεῖ τὸν *Νέο Ἰσραὴλ*, θὰ τὸν ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὰ δεινὰ καὶ θὰ εὐλογῇ τὴν βασιλεία, ἐφ' ὅσον γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ καλὰ ἔργα τὸ παράδειγμα καὶ ἡ ἐντολὴ θὰ δοθοῦν ἀπὸ τὸν Αὐτοκράτορα¹⁵⁸.

Ὡστόσο, ἂν τὸ μεγαλόπνοο ἰδεῶδες τοῦ μοναχισμοῦ ἐκαλεῖτο νὰ εἶναι τὸ «προζύμι» ποὺ θὰ φέρῃ τὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση, τὴν ἀνασυγκρότηση τῆς κοινωνίας, ἔπρεπε ἡ μοναστικὴ ζωὴ καθ' ἑαυτήν, καὶ γενικότερα ἡ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ νὰ ὑποστῇ τρόπον τινά «χειρουργικὴ ἐπέμβαση», ὥστε νὰ ἀποβάλῃ τὴν χαλάρωση καὶ νὰ ξαναβρεῖ τὴν προηγούμενὴ τῆς ἀκρίβεια. Γι' αὐτὸ ἡ ἐκκλησιαστικὴ καὶ μοναστικὴ μεταρρύθμιση ἀποτέλεσε γιὰ τὸν Πατριάρχη Ἀθανάσιο τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνασυγκρότησης τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας σὲ γερὰς χριστιανικὲς καὶ εὐαγγελικὲς βάσεις.

¹⁵⁴ Ὁ.π., ἐπιστ. 1, σ. 1.

¹⁵⁵ Βλ. *Εἰς* 5-8.

¹⁵⁶ TALBOT, Ὁ.π., ἐπιστ. 3, σ. 3.

¹⁵⁷ BOOJAMRA, Ὁ.π., σ. 73: «Athanasios saw a return to the monastic ideal of mutuality as the only salvation for the church and the empire».

¹⁵⁸ Βλ. TALBOT, Ὁ.π., ἐπιστ. 1, σ. 6: «τίς τε ὁ διορθώσασθαι ταῦτα δυνάμενος μετὰ Κύριον, εἰ μὴ ὁ ἅγιος αὐτοκράτωρ μου [...] οἶδα πολλάκις πεζοποροῦντά σε ἐν λιταῖς, οἶδα ἐν ταῖς πρὸς Θεὸν παρακλήσεσι νήφοντα, καὶ τοῦτο δεῖγμα ποιῶμαι τῆς πρὸς Θεόν σου ἐλπίδος καὶ πίστεως [...] καὶ (ὁ Θεός) στηρίζει τὴν βασιλείαν σου ἐν εἰρήνῃ καὶ δικαιοσύνῃ».

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μεταρρυθμιστικὴ προσπάθεια τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου ἀφοροῦσε στὰ μοναστήρια, στὸν κλῆρο καὶ στοὺς ἐπισκόπους. Τὸ σύνθημά του «ἐπιστροφή καὶ μετάνοια», ποὺ ἐπαναλαμβανόταν συνεχῶς στὸ στόμα του, ἀπευθυνόταν κατὰ πρῶτον στοὺς μοναχοὺς, καθὼς ἡ μοναστικὴ ζωὴ ὀφείλει νὰ εἶναι μία διαρκὲς μετάνοια. Καλούμενοι νὰ εἶναι κατ'ἐξοχὴν τό «*ἄλλας τῆς γῆς*»¹⁵⁹ οἱ μὴ ἀνταποκρινόμενοι στὴν κλήση τοὺς μοναχοί, ἰδιαίτερα αὐτοὶ ποὺ ἀπολάμβαναν πλοῦτο καὶ παρασύρονταν ἀπὸ τὸ κοσμικὸ φρόνημα, ἔφεραν βαρεῖα εὐθύνη γιὰ τὴν γενικὴ κατάρρευση τοῦ κράτους¹⁶⁰. Σὲ μία ἐπιστολὴ μάλιστα πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα ἰσχυριζόταν ὅτι οἱ ἀνομίες ὅλου τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ κυρίως τῶν μοναχῶν καὶ ἱερέων, προκαλοῦν τὴν ὀργὴ τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ ἀνασταλεῖ μόνο μέ «ἐπιστροφή καὶ μετάνοια»¹⁶¹.

Στὶς ἐπιστολές του πρὸς τοὺς μοναχοὺς¹⁶² τῆς Αὐτοκρατορίας, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς πρωτεύουσας¹⁶³, ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος, ἐλέγχοντας τὴν μοναχικὴ κατάπτωση τῆς ἐποχῆς, καλοῦσε συνέχεια σὲ διόρθωση καὶ ἐπιστροφή πρὸς τὶς παραδοσιακὲς ἀξίες καὶ ρίζες τοῦ μοναχισμοῦ, τὶς ὁποῖες ἀναφέραμε προηγουμένως.

Ζητοῦσε ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς τὴν τέλεια καὶ ἀπαραίτητη ἀποταγὴ τοῦ κόσμου, δηλαδὴ νὰ ζοῦν στὰ μοναστήρια τοὺς¹⁶⁴, νὰ μὴν κυκλοφοροῦν στοὺς δρόμους, νὰ μὴ συχναζοῦν σὲ κοσμικὰ σπίτια (ὕπαινιγμὸς γιὰ τοὺς Ἀρσενιάτες¹⁶⁵), νὰ μὴν ἔχουν σχέση μὲ τοὺς συγγενεῖς τοὺς, νὰ μὴν ἀσχολοῦνται μὲ κοσμικὲς ἢ οἰκονομικὲς δραστηριότητες. Ἀπαιτοῦσε νὰ τηροῦν μὲ ἀκρίβεια τὶς ὑποσχέσεις τῆς κουρᾶς¹⁶⁶. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπάνο-

¹⁵⁹ *Ματθ.* 5, 13.

¹⁶⁰ Βλ. BOOJAMRA, *Church Reform in the late Byzantine Empire*, ὅ.π., σ. 149.

¹⁶¹ Βλ. TALBOT, ὅ.π., ἐπιστ. 37, σ. 76: «Ἡ τῆς ἀνομίας ἡμῶν καὶ ἀκαθαρσίας κραυγὴ πρὸς Θεὸν ἀνέβη, οὐ τοῦ λαοῦ παντὸς μόνου, ἀλλὰ καὶ μᾶλλον μοναζόντων καὶ ἱερέων. Ἐντεῦθεν τοῦ Θεοῦ τῶν δυνάμεων ἀγανάκτησις καὶ ὀργὴ ἀνυπόστατος ἐπὶ κεφαλῇς κρέμαται [...] βλέψωμεν πρὸς ἐπιστροφήν καὶ μετάνοιαν».

¹⁶² Διασώζονται στὸν κώδικα *Vat. Gr.* 2219. Λίγες ἔχουν ἐκδοθεῖ, ἐνῶ περιλήψεις αὐτῶν περιλαμβάνονται στὸ ἔργο τοῦ VITALIEN LAURENT, *Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, vol. I, fasc. IV, ἐκδ. Institut Français d'Études Byzantines, Paris 1971.

¹⁶³ Ἡ χαλάρωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ μοναχικῆς ζωῆς ἦταν φυσικὰ ἐντονώτερη στὴν πρωτεύουσα, καθὼς οἱ ἐκεῖ μονές, καὶ γενικότερα οἱ ἀστικὲς μονές, καλὰ προικοδοτημένες, εἶχαν σαφῶς ἀριστοκρατικὸ χαρακτήρα. Ὡστόσο, ἡ μέριμνα τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου γιὰ τὴν μοναχικὴ ἀκρίβεια καὶ ἡ πάλι του ἐναντίον τῆς τρυφῆς ἐπεκτείνονταν καὶ στὶς μονές τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τοῦ Ἀθῶνα, ὅπως τὸ δείχνουν οἱ πολλὰς του ἐπιστολές καὶ ἐγκύκλιοι πρὸς τοὺς μοναχοὺς τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Βλ. LAURENT, ὅ.π.

¹⁶⁴ Βλ. LAURENT, ὅ.π., 1590, 1723. Βλ. καὶ BOOJAMRA, ὅ.π., σ. 158.

¹⁶⁵ Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ὅ.π., 2, IV, 11: «Πολλοὶ σακκοφόροι ταῖς οἰκίαις ὑμῶν παρεισδύσονται».

¹⁶⁶ Ἔτσι θὰ τιμωρήσει μὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸ ἐπιτίμιο τῆς καθάρσεως τὸν Ἡγούμενο μίας μονῆς στὴν Ἀπάμεια ποὺ συζοῦσε μὲ γυναῖκα. Βλ. LAURENT, ὅ.π., 1713, 1714.

δό του στὸν Πατριαρχικὸ Θρόνο (Ιούνιος 1303), ὁ Ἀθανάσιος θέλοντας νὰ βοηθήσει τοὺς μοναχοὺς τοῦ Ἁγίου Ὁρους¹⁶⁷ νὰ ἀνταποκρίνονται καλύτερα στὴν μοναστικὴ κλήση τοὺς ἔστειλε ἐπιστολή-διδασκαλία. Τοὺς κάλεσε πρὸς μίμηση τοῦ Χριστοῦ στὴν ταπείνωση καὶ ὑπακοή, ὑπενθυμίζοντας τὴν ἀνάγκη τῆς νηστείας, τῆς ἐγκράτειας, τῆς λιτότητας (στὴν τροφή καὶ ἐνδυμασία), τῆς σταύρωσης τῆς σαρκός¹⁶⁸, τῆς ἀγρυπνίας, τῆς ἀκτημοσύνης. Μὲ τὴν συναίσθηση τῆς πατρικῆς του εὐθύνης γιὰ τὸ σύνολο τῶν μοναστηριῶν¹⁶⁹ τοῦ Βυζαντίου καταπολεμώντας τὴν ῥαθυμία, τὴν τρυφή, τὴν πολυτέλεια, τὴν ἐπιδίωξη τιμῶν, ποὺ εἰσῆλθαν στὴν μοναχικὴ πολιτεία, ὁ Πατριάρχης ἀπευθύνθηκε μὲ ἐγκύκλιο (1306) σὲ ὅλους τοὺς μοναχοὺς καὶ τὶς μοναχὲς τῆς Αὐτοκρατορίας· σὲ αὐτὴν παραπονιόταν ὅτι λίγοι εἶναι οἱ μοναχοὶ ποὺ ζοῦν ὄντως καλογερίκῃ, δηλαδὴ ὄχι μόνο κατὰ τὸν ἐξωτερικὸ ἄνθρωπο (κουρεύοντας τὰ μαλλιά τῆς κεφαλῆς καὶ φορώντας τὰ μαῦρα)¹⁷⁰, ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικά. Τόνισε τὴν ἀπαραίτητὴ ἐπιστροφή στὴν ἀσκητικὴ παράδοση τῶν παλαιῶν μοναχῶν, καὶ συγκεκριμένα στὸ πλαίσιο τῆς νηστείας τοὺς προέτρεπε στὴν ἐγκράτεια καὶ στὴν μονοσιτία πρὸς ἔνδειξη τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης¹⁷¹.

Ὅμως τὸ πιὸ δραστικὸ μέτρο ποὺ ἔλαβε ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος γιὰ τὴν μοναστικὴ μεταρρύθμιση ἀποτελεῖ τὸ *Γράμμα ὑποτυπώσεως*¹⁷², ποὺ ἀπευθυνόταν σὲ ὅλους τοὺς μοναχοὺς τῆς Αὐτοκρατορίας μὲ ἐντολὴ νὰ ἀναγιγνώσκεται τὴν 15^η κάθε μῆνα. Τὸ κείμενο φιλοδοξεῖ νὰ εἶναι κανόνας γιὰ τὶς μονὲς σὲ ὅλη τὴν οἰκουμένη, γεγονός ποὺ ἀποτελεῖ καινοτομία, καθὼς πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη ἀπόπειρα, σύμφωνα μὲ τὸν Βοοјамра, ἐκ μέρους Πατριάρχῃ νὰ ἀσκήσει τὸν ρόλο οἰκουμενικοῦ ποιμενάρχῃ. Ἐπαναλάμβανε ἐκεῖ ὁ Ἀθανάσιος τὰ θέματα ποὺ πάντοτε τόνιζε, ἀδιάκριτὴ ὑπακοή, ταπείνωση, νηστεία καὶ μὴ κατάλυση ἀκόμα καὶ στὶς ἑορτές, ὅταν συμπίπτουν μὲ ἡμέρα νηστείας¹⁷³, ἐγκράτεια, κοινὴ τράπεζα καὶ ἴδια τροφή γιὰ ὅλους, ἀνάγνωση τῆς

¹⁶⁷ Ἐτρεφε ἰδιαίτερη στοργὴ πρὸς τοὺς Ἀγιορεῖτες, καθὼς ὁ ἴδιος εἶχε μονάσει δύο φορές στὸν Ἄθωνα.

¹⁶⁸ Βλ. LAURENT, ὁ.π., 1590 (*Διδασκαλία τοῦ πατριάρχῃ πρὸς τοὺς ἀυλιζομένους ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὁρει, τὸν πρῶτον, καὶ ἡγουμένους, πνευματικούς τε καὶ ὑποτακτικούς*), καὶ ἐπίσης ΒΟΟJAMRA, ὁ.π., ὑποσημείωση 51, σ. 163: «τὴν τρίχα γὰρ μόνην κειρόμενοι, οὐ συναποβαλλόμεθα καὶ τὰς ἐπιθυμίας τὰς σαρκικὰς ἢ τὸ θέλημα» (πρβλ. LAURENT, 1651).

¹⁶⁹ Βλ. ὁ.π., 1604.

¹⁷⁰ Βλ. ὁ.π., 1658.

¹⁷¹ Βλ. ὁ.π., 1651. Ἡ μονοσιτία, πλὴν τοῦ ἀσκητικοῦ της ὑπόβαθρου, ἐθεωρεῖτο ἀπὸ τὸν Πατριάρχῃ Ἀθανάσιον ὡς μικρὴ θυσία πρὸς οἰκονόμηση τροφῆς γιὰ τοὺς φτωχοὺς κατοίκους τῆς Πόλης. Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ὅτι αὐτὴ τὴν περίοδο (1306-1307) ἐπικρατοῦσε βαρὺς λιμός. Βλ. Caloethi Vita, 105.

¹⁷² Τὸ κείμενο ποὺ σώζεται μόνο στὸν Vat. Gr. 2219 ἐκδόθηκε τὸ 1996. Βλ. TIMOTHY S. MILLER & JOHN THOMAS, «The Monastic Rule of Patriarch Athanasios I», *Orientalia Christiana Periodica* 62, Roma 1996. Βλ. ἐπίσης LAURENT, ὁ.π., 1595. Τὸ τυπικὸ τοῦ Πατριάρχῃ Ἀθανασίου ἐντάσσεται στὴν παράδοση τῶν κτητορικῶν τυπικῶν. Ἄν ἀντιπαραβαλλόταν μὲ ἄλλα τυπικά, θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον νὰ ἐστιάσει κανεὶς στὶς καινοτομίες του, τὰ κοινὰ σημεῖα καὶ γενικὰ τὴν μεγαλύτερη αὐστηρότητα.

¹⁷³ Βλ. MILLER & THOMAS, ὁ.π., σ. 361: «τὰς ἡμέρας τῶν νηστειῶν, καὶ δευτέραν, τετράδα, καὶ παρασκευὴν, ἑορτῶν τάχα προφάσει, τῇ δ' ἁληθείᾳ γαστριμαργίας κελεύσει, μὴ καταλύωμεν, τοῦ ἀποστολικοῦ κανόνος τὸ ἐπιτίμιον φρίτ-

ἀκολουθίας τῆς κουράς κάθε 1^η ἡμέρα τοῦ μῆνα (γιά νά θυμοῦνται οἱ μοναχοὶ τὴν καθιέρωσή τους), ἀγρυπνία, παρουσία στίς ἀκολουθίες, θεοπρεπὴ ὀρθοστασία καὶ σιωπὴ στὸ ναό¹⁷⁴, ἀκτημοσύνη, σπάνια ἔξοδο ἀπὸ τὴν μονή, ἀπάρνηση τῶν ἀνέσεων¹⁷⁵, ἀποταγὴ τῆς συγγενικῆς σχέσης καὶ φιλίας, ἀπαγόρευση στράτευσης.

Ὁ ἀσκητισμὸς τοῦ Ἀθανασίου δὲν ἄρεσε στὸν Παχυμέρη, ὁ ὁποῖος περιφρονητικὰ καὶ εἰρωνικὰ ἀναφέρει μερικὰ παραδείγματα τῆς δῆθεν ὑπερβολικῆς αὐστηρότητας τοῦ Πατριάρχου, καθὼς θεωροῦσε μομφὴ γιὰ τοὺς μοναχοὺς νὰ ἔχουν δύο χιτῶνες, νὰ χρησιμοποιοῦν τὸ λουτρό, νὰ ἔχουν χρυσὸ ἢ ἀσημένιο σταυρό, ἢ ἀκόμα στολισμένο μαχαίρι¹⁷⁶. Ἐπειδὴ αὐτὲς οἱ λεπτομέρειες παραδίδονται μόνο ἀπὸ τὸν Παχυμέρη, ἡ μεροληψία τοῦ ὁποῖου εἶναι γνωστή, θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ τὶς ἀντιμετωπίζουμε μὲ κριτικὸ πνεῦμα ἢ τουλάχιστον νὰ μὴ τὶς γενικεύουμε. Στὴν ἀναμόρφωση τῆς μοναστικῆς τάξης ὑπῆρχαν σαφῶς ἀδιάκριτος ζήλος καὶ ὑπερβολές, κυρίως ἀπὸ συνεργάτες τοῦ Ἀθανασίου¹⁷⁷.

Ὡστόσο, ἡ ἐπιθυμία τοῦ Πατριάρχου ἦταν ὁ ἀσκητικὸς τρόπος ζωῆς ποὺ προέβαλλε καὶ πρότεινε γιὰ τοὺς μοναχοὺς νὰ ἅπτεται καὶ τῶν κληρικῶν, ὅπως φανερώνεται ἀπὸ τὰ μέτρα ποὺ ἐπέβαλε, γεγονὸς ποὺ τὸν ὀδήγησε σὲ σύγκρουση μὲ τὸν κλῆρο κυρίως τῆς Ἀγίας Σοφίας. Ὁ Πατριάρχης κατηγοροῦσε τοὺς κληρικούς¹⁷⁸, κυρίως τὰ μέλη τοῦ Πατριαρχικοῦ καὶ βασιλικοῦ κλήρου, γιὰ ἀμέλεια ὡς πρὸς τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ λειτουργικὰ τους καθήκοντα¹⁷⁹,

τοντες». Ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ προτροπὴ τοῦ Ἀθανασίου ὀδήγησε σὲ λανθασμένα συμπεράσματα [βλ. RODOLPHE GUILLAND, «La Correspondance inédite d'Athanasie, Patriarche de Constantinople (1289-1293, 1304-1310)», *Mélanges Charles Diehl*, vol.1: *Histoire*, Paris 1930, σ. 137 καὶ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 4, XII, 21: «μνοφαγίαν δι' ἔτους ἐξακριβούμενος, ὡς ἐννατίζειν αἰεὶ, κἂν ἐφιστῶτο δεσπότης ἐορτὴ καὶ τῶν πασχάλων», θεωρήσαμε ἀναγκαῖο νὰ ἐκθέσουμε τί ἀκριβῶς ἐννοοῦσε. Δὲν ἐπέβαλε ὁ Πατριάρχης τὴν μονοσιτία στίς Δεσποτικὲς ἐορτές, ἀλλὰ προτιμοῦσε τὴν μὴ κατάλυση ὅταν ἡ ἐορτὴ συνέπιπτε μὲ ἡμέρα νηστείας. Πρόκειται γιὰ ἀκριβὴ τήρηση τῶν Ἀποστολικῶν Κανόνων. Βλ. *Πηδάλιον*, «Οἱ περὶ κανόνες τῶν ἁγίων καὶ πανσέπτων ἀποστόλων», ἐκδ. Βλαστὸς Χ. Βαρβαρῆγος, Αθῆναι 1886, ξθ', σ. 84. Αὐτὸ τὸ μέτρο ἐξηγεῖται ἐπίσης λόγῳ τῆς χαλάρωσης τῆς νηστείας, τῆς τρυφῆς καὶ τοῦ ὑπερβολικοῦ φιλεόρτου ὀρισμένων. Ἀναφέρει μάλιστα σὲ ἐπιστολὴ ὅτι κάποιος μοναχὸς ἤθελε νὰ τρώει ψάρι τὴν ἡμέρα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, καὶ ἂν ἔπεφτε Μεγάλῃ Παρασκευῇ! Βλ. LAURENT, *ὁ.π.*, 1651.

¹⁷⁴ MILLER & THOMAS, *ὁ.π.*, σ. 360: «μὴ τῷ τοίχῳ προσκλινομένου τινός, μὴ τινὶ ὁμιλοῦντος, μὴ τὸν πόδα κουφίζοντος».

¹⁷⁵ Ἐδὼ κατηγορεῖ ὁ Πατριάρχης τοὺς μοναχοὺς ποὺ χρησιμοποιοῦν ζῶα καὶ πολυτελὴ ὑποζύγια γιὰ τὶς μετακινήσεις τους καὶ θεωρεῖ τὴν συμπεριφορὰ αὐτῆς ἄσεμνη καὶ ἀπρεπὴ. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, *ὁ.π.*, VI, 3: «αὐτοὺς (τοὺς μοναχοὺς) ἐπὶ γαύρων ἵππων ὀχουμένους ἀσέμων σκιρτημάτων καὶ κρότων τὰς ἰγνύας ἐμπιπλᾶν». Οἱ μοναχοὶ ὀφείλουν νὰ βαδίζουν πεζοί.

¹⁷⁶ Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 3, VIII, 16.

¹⁷⁷ Βλ. *ὁ.π.*, 3, VIII, 19.

¹⁷⁸ Οἱ περίπου 12 ἐπιστολές του πρὸς τοὺς κληρικούς μαρτυροῦν τὴν μέριμνα τοῦ Πατριάρχου γιὰ κατάρτιση καὶ διόρθωση τοῦ κλήρου.

¹⁷⁹ Ἀνέφερε μάλιστα ὅτι συνέβαινε σὲ μεγάλες ἐορτές νὰ μὴ παρίσταται κανένας διάκονος στὴν Πατριαρχικὴ ἀκολουθία. Βλ. LAURENT, *ὁ.π.*, 1771, καὶ TALBOT, *The Patriarch Athanasius and the Church*, *ὁ.π.*, σ. 25.

για ἔλλειψη εὐλάβειας στὸ ἱερό, γιὰ τὴν τρυφηλή τους ζωὴ λόγω ἐπαφῆς μετὰ τὴν Αὐλὴ καὶ ἐπεχείρησε ἐπομένως νὰ διορθώσει τὴν κατάσταση. Ζητοῦσε νὰ κάνουν καθημερινῶς τὶς ἀκολουθίες¹⁸⁰, νὰ τὶς τελοῦν ἀξίως καὶ θεοπρεπῶς (νὰ φορᾶνε τὰ ἄμφιά τους), ἀπαγόρευε νὰ μιλᾶνε μέσα στὸν ναὸ τὴν ὥρα τῆς λατρείας ἢ νὰ ἀκουμπᾶνε στοὺς τοίχους¹⁸¹. Παρατηρῶντας ὅτι μερικοὶ ἐπεδίωκαν τιμές, ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς ὑπόσχεση¹⁸² νὰ μὴ προδίδουν τὰ «οὐράνια» γιὰ κερδοσκοπία καὶ δόξης¹⁸³. Ἔδινε ἔμφαση στὴν ἠθικὴ καὶ σωματικὴ καθαρότητα καὶ ἀπαγόρευε σὲ ἱερέα ποὺ δὲν κράτησε τὴν διπλὴ ἀγνότητα νὰ μπεῖ στὸ ἱερό, καθὼς καὶ νὰ συνεχίσει νὰ ζεῖ μαζὶ μετὰ τὴν πρεσβυτέρα του σὲ περίπτωσι μοιχείας¹⁸⁴. Ἀπαγόρευε ἀκόμα νὰ ἔχουν οἱ κληρικοὶ κοσμικὲς ἐξουσίες καὶ νὰ στρατεύονται.

Ἀπ' ὅσα ἀναφέραμε καθίσταται σαφὲς ὅτι ἤθελε οἱ κληρικοὶ νὰ συμμορφώνονται ἐν μέρει στὸ μοναχικὸ τυπικὸ¹⁸⁵. Ἀναφέρει ὁ Παχυμέρης ὅτι παραπονέθηκαν οἱ ἱερεῖς καὶ ὑπῆρχε γενικὴ δυσαρέσκεια, γιατί ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ Πατριάρχου συνεπαγόταν τὸ νὰ ἀφήσουν τὴν οἰκογένειά τους καὶ νὰ ζοῦν κοινοβιακά¹⁸⁶. Ὡστόσο, ἡ σύγκρουση ἔφτασε στὴν κορύφωση, ὅταν κράτησε τὸν μισθὸ τους μετὰ τὴν αἰτιολογία ὅτι ἀφ' ἑνὸς δὲν ἐκτελοῦν ἀξίως τὰ καθήκοντά τους καὶ ἐπειδὴ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἄθλια οἰκονομικὴ κατάσταση τοῦ κράτους καὶ τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἐπέτρεπε αὐτὰ τὰ ἐξοδα. Ἄν καὶ αὐτὰ ἀντιστοιχοῦσαν στὴν πραγματικότητα¹⁸⁷, μπορεῖ καὶ νὰ εἰκάσει κανεὶς ὅτι ἦταν δεδομένο γιὰ τὸν φιλακτῆμονα Ἀθανάσιο νὰ ζοῦν οἱ κληρικοὶ πλήρως τὴν ἀκτημοσύνη τῶν μοναχῶν. Αὐτὸ προκάλεσε σφοδρὴ ἀντίδραση καὶ ὁ κλῆρος τῆς Ἀγίας Σοφίας ἀρνήθηκε νὰ τελεῖ τὰ μυστήρια. Τελικὰ τὸ θέμα λύθηκε μετὰ τὴν μεσολάβηση τοῦ Αὐτοκράτορα.

¹⁸⁰ Βλ. LAURENT, *ὁ.π.*, 1767. Στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ πρὸς τοὺς κληρικοὺς τῆς Ἀγίας Σοφίας ὁ Πατριάρχης ζήτησε νὰ τελοῦν καθημερινῶς, κυρίως στὶς ἐορτές, Ἑσπερινό, Ὅρθρο, Θεία Λειτουργία. Ἄλλου τόνισε ὅτι πρόκειται νὰ δίνουν δύο ὥρες μόνο στὴν ἐκκλησία. Βλ. *ὁ.π.*, 1660. Ὁ Παχυμέρης παρουσιάζει μᾶλλον καθ' ὑπερβολὴ τὰ γεγονότα, ὅταν ἀναφέρει ὅτι τάχα οἱ κληρικοὶ ἔπρεπε νὰ βρίσκονται στὸν ναὸ ἀπὸ τὰ μεσάνυχτα ἕως τὸ μεσημέρι. Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 4, XIII, 37: «Νῦν δὲ ἐκ μεσονυκτίου εἰς μέσην ἡμέραν ἰστάμεθα».

¹⁸¹ Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 4, XIII, 37: «ὀμιλῆσαι μηδένα μηδενί, μήτε εἰς ἀριστερὰ κλῖναι μήτε εἰς δεξιὰ, ἀλλὰ ἀκλινεῖς ἵστασθαι».

¹⁸² Ἴσως πρὸς ἀναλογία μετὰ τὶς ὑποσχέσεις τῶν μοναχῶν.

¹⁸³ Βλ. LAURENT, *ὁ.π.*, 1761, 1764, 1765, 1768.

¹⁸⁴ Βλ. *ὁ.π.*, 1747, 1748.

¹⁸⁵ Βλ. BOOJAMRA, *ὁ.π.*, σ. 131. Πολλὲς ἐντολὲς ἢ προτροπὲς εἶναι ἴδιες μετὰ αὐτὲς ποὺ περιλαμβάνει τὸ *Γράμμα ὑποπώσεως*.

¹⁸⁶ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 4, XIII, 37: «εἰ κατὰ μοναχοὺς καὶ ἡμεῖς, ὡς ἐκεῖνοι ἐκκλησιαζώμεθα, ὥστε μὴ καλῶς ἐπιφώσκειν τὴν ἡμέραν καὶ ἀπολύειν, μηδέ τινας τῶν ἔξω προσαπαντῶν».

¹⁸⁷ Βλ. LAURENT, *ὁ.π.*, 1767, 1769, 1771.

Ἡ ὑπερτονισμένη καὶ παρερμηνευμένη ἀπὸ μερικοὺς μελετητὲς¹⁸⁸ αὐστηρότητα τοῦ Ἀθανασίου, πὺν στήν οὐσία συνιστοῦσε ἀπλῶς πιστὴ ἐφαρμογὴ τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ἀκριβὴ τήρηση τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τυπικοῦ, δὲν ἀναιροῦσε τὴν πατρικὴ μέριμνα πὺν ἐπεδείκνυε πρὸς τοὺς ἱερεῖς, ἀναφέροντας μὲ πόνο στὸν Αὐτοκράτορα τὴν ἄκρα πενία τους¹⁸⁹.

Ὡστόσο, στήν προσπάθειά του νὰ ἐπιβάλλει εὐταξία στήν Ἐκκλησία, μεγαλύτερη βαρύτητα γιὰ τὸν Πατριάρχη Ἀθανάσιο εἶχε, κυρίως κατὰ τὴν δεύτερη θητεία του, τὸ θέμα τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ διαμενόντων στήν Βασιλεύουσα ἐπισκόπων, προερχομένων ἀπὸ κατακτημένες ἢ ὑπὸ κίνδυνο κατάκτησης ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς περιοχές. Θεωροῦσε τὴν παρουσία τους, καὶ πολλῶ μᾶλλον, τὴν μόνιμη διαμονή, ἀπαράδεκτη γιὰ πολλοὺς λόγους. Πρῶτον, αὐτὴ ἡ κατάσταση ἀντιτασσόταν στοὺς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας¹⁹⁰. Δεύτερον, ἀπουσιάζοντας ἀπὸ τὴν ἔδρα, δὲν μπορούσαν νὰ ἀσκοῦν τὰ ποιμαντικά τους καθήκοντα¹⁹¹: ὑπεράσπιση τῆς πίστεως, ἐνίσχυση, προστασία, καθοδήγηση, διδασκαλία, παράκληση, πὺν τόσο ἐπιζητοῦσε τὸ ποίμνιο λόγῳ τῶν δεινῶν. Τρίτον, ἡ συμπεριφορὰ τους δὲν ἀποτελοῦσε παράδειγμα, ἀλλὰ ἦταν σκανδαλώδης. Σύχναζαν στήν Αὐλή, ἐπιδιώκοντας πλοῦτο καὶ δόξες, ἀπολαμβάνοντας τρυφή, ἀπασχολούμενοι σὲ συμπόσια καὶ ἱντριγκες¹⁹². Ἡ ἔλευσή τους στήν πρωτεύουσα ὀφειλόταν περισσότερο στὸν πόθο γιὰ κέρδος καὶ πολυτέλεια, παρὰ σὲ λόγους προσωπικῆς ἀσφαλείας¹⁹³. Μερικοί, ἐκμεταλλευόμενοι τὴν θέση τους ὡς μέλη τοῦ Συνοδικοῦ Δικαστηρίου, δέχονταν δωροδοκίες¹⁹⁴. Τέταρτον,

¹⁸⁸ Συγκεκριμένα χαρακτηρίζεται ὁ Ἀθανάσιος «φύση ἀδυσώπητη καὶ ἄσπλαχνη». Βλ. NICOLAE BANESCU, «Le Patriarche Athanase Ier et Andronic II Paléologue, état religieux, politique et social de l'empire», *Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique* 13 (1942), 28-56. Τοῦ ἀποδίδουν προσποίηση καὶ ὑποκρισία. Βλ. LAURENT, «Le serment de l'empereur Andronic II au Patriarche Athanase Ier», *ὁ.π.*

¹⁸⁹ Βλ. LAURENT, *ὁ.π.*, 1772: «ἄνω καὶ κάτω πενίαν ἀποκλαιόμενοι».

¹⁹⁰ Βλ. *Πηδάλιον*, *ὁ.π.*, ιδ', σ. 26. Βλ. ἐπίσης «Οἱ κανόνες τῆς Α' καὶ Β' Λεγομένης Συνόδου», *ὁ.π.*, σ. 292. Ὁ ις' κανόνας ὀρίζει ὅτι ἡ ἀπουσία τοῦ ἐπισκόπου ἀπὸ τὴν ἔδρα δὲν πρέπει νὰ ὑπερβαίνει τοὺς 6 μῆνες.

¹⁹¹ Βλ. TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, *ὁ.π.*, ἐπιστ. 28, σ. 60: «ἵνα ἕκαστος τῶν ἀρχιερέων ἀπέλθῃ πρὸς τὴν λαχοῦσαν αὐτῶ καὶ συνάγῃ καὶ νουθετῇ τὸν λαόν, καὶ πρὸς ἀρέσκειαν Θεοῦ ἀγωνίζηται τοὺτους καὶ πρὸς σύστασιν καὶ ἀσφάλειαν [...] πληροῦσι τὸ χρέος αὐτῶν».

¹⁹² Βλ. *ὁ.π.*, ἐπιστ. 16, σ. 40: «οἱ ἀρχιερεῖς εἰς οὐδὲν ἕτερον εὐρίσκοντο καὶ εὐρίσκονται ὧδε, εἰ μὴ εἰς συμπόσια καὶ εἰς σχίσματα καὶ εἰς ταραχάς», ἐπιστ. 48, σ. 104: «οὗτοι κερδῆσαι σπουδάζοντες, τὰς διατριβὰς ἀπεριμερίμνως ἐν τῇ βασιλίδι ποιούμενοι, καὶ ἀδείας βασιλικῆς ἔστιν ὅπου καὶ φιλοτιμιῶν ἀξιοῦμενοι». Βλ. καὶ LAURENT, *ὁ.π.*, 1678, 1694.

¹⁹³ Βλ. TALBOT, *ὁ.π.*, ἐπιστ. 79, σ. 198: «τί γὰρ μὴ ἕκαστος τῶν ἀρχιερέων, ὡς τοῖς κανόσι δοκεῖ, τῇ τοῦτον λαχοῦσῃ προσκαρτερεῖν; τίς δὲ ὁ μὴ κέρδους χάριν αἰσχροῦ καὶ ξενίων ἢ ἀνέσεως καὶ σπατάλης τοῦτους ὑπειληφῶς παρεδρεῖν τῇ βασιλίδι;».

¹⁹⁴ Βλ. *ὁ.π.*, ἐπιστ. 25, σ. 56: «οὐδεὶς γὰρ τῶν δυναστῶν μὴ πρότερον μεταχειρισάμενος τοὺτους εἰς κρίσιν ἔρχεται».

δημιουργοῦσαν τριβές στο Πατριαρχεῖο καὶ σύγχυση στὸν λαὸ μὲ τὶς παρεμβάσεις τους στὰ δεδομένα τῆς Ἐκκλησίας, τὴν παραβίαση τῶν κανόνων καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξης λόγῳ τῆς τάσης τους γιὰ ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη, ὅπως οἱ Πατριάρχες Ἀντιοχείας καὶ Ἀλεξανδρείας ποὺ τελοῦσαν χειροτονίες καὶ καθαιρέσεις κληρικῶν¹⁹⁵. Αναφέρει χαρακτηριστικὰ ὁ κ. Ἀγορίτσας ὅτι «ἐνεργοῦσαν ὡς κράτος ἐν κράτει»¹⁹⁶. Ἄλλος κήρυττε δημόσια χωρὶς ἄδεια¹⁹⁷ τοῦ Ἀθανασίου, ἄλλος δὲν τὸν μνημόνευε. Ὁ Ἅγιος Κρήτης ἐρχόταν στὴν Βασιλεύουσα χωρὶς ὑπόμνηση στὸν Πατριάρχη. Εἶναι σαφές ὅτι οἱ περισσότεροι σχολάζοντες ἐκεῖ ἀρχιερεῖς ὅχι μόνο δὲν ἔδειχναν ὑπακοή καὶ σεβασμὸ πρὸς τὸν Ἀθανάσιο (ἀρχιεπίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως) καὶ τὸν στενοχωροῦσαν, ἀλλὰ καὶ ἀμελοῦσαν τὰ καλογερικά τους καθήκοντα, ἀγρυπνία-νηστεία-προσευχὴ καὶ τὴν ἄσκηση γενικά. Ὁ Πατριάρχης λυπόταν τόσο ἐπειδὴ ἦταν «ἀπρονόητοι καὶ ἀπρόθυμοι»¹⁹⁸ νὰ συμμετέχουν σὲ *λιτὲς*¹⁹⁹ καὶ ἀγρυπνίες, στὶς ὁποῖες καλοῦσε τοὺς πάντες νὰ προσέρχονται ἐν πνεύματι μετανοίας γιὰ νὰ μεταβάλει ὁ Θεὸς τὰ λυπηρὰ τοῦ κράτους σὲ εὐφροσύνη, ὅσο καὶ ἐπειδὴ ἐπιπλέον τὸν κορόιδευαν²⁰⁰.

Ὡς ἐκ τούτου, ἡ μόνη λύση καὶ ἡ μόνιμη μέριμνά του στάθηκε ἡ ἀποπομπή τους. Σὲ αὐτὸ τὸ θέμα ἐπανερχόταν σὲ πολλὰς ἐπιστολὰς πρὸς τὸν Ἀνδρόνικο, ζητώντας τὴν συμπαράσταση καὶ τὴν ἐπιβολή του σχετικὰ²⁰¹. Ἡ ἐπιμονὴ καὶ ἡ ἔλλειψη ὑποχωρητικότητος τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου σχετικὰ μὲ τὸ νὰ βρίσκονται οἱ ἀρχιερεῖς στὶς ἑδρες τους μπορεῖ ἂν ἐνδὲς νὰ παραλληλιστεῖ μὲ τὴν ἐπαναλαμβανόμενη προτροπὴ του νὰ μένουν οἱ μοναχοὶ στὸ μοναστήρι τους, καὶ ἂν ἐτέρου νὰ ἐρμηνευτεῖ ὡς ἔνδειξη τοῦ μαρ-

¹⁹⁵ Βλ. ὁ.π., ἐπιστ. 69, σ. 168: «μὴ ἐπ' ἁδείας ἔχειν ἄλλης ποιμένα ἐν τῇ μὴ ὑποκειμένη χειροτονεῖν». Ὁ Ἀθανάσιος παραπέμπει στὸν λε' κανόνα τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, βλ. *Πηδάλιον*, ὁ.π., σ. 43. Αὐτὴ ἡ ἐκτεταμένη ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα περιγράφει μὲ λεπτομέρειες τὶς ἐκκλησιαστικὰς παραβάσεις τῶν ἐν λόγῳ Πατριαρχῶν καὶ ἄλλων ἀρχιερέων καὶ ζητᾷ τὴν ἀποπομπή τους ἀπὸ τὴν Βασιλεύουσα.

¹⁹⁶ Πρβλ. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, ὁ.π., σ. 267.

¹⁹⁷ Βλ. TALBOT, ὁ.π., ἐπιστ. 69, σ. 168, ἐπιστ. 62, σ. 146. Τέτοια ἐνέργεια ἀντιτάσσεται στὸν κ' κανόνα τῆς Συνόδου ἐν Τρούλλῳ. Βλ. *Πηδάλιον*, ὁ.π., σ. 196: «Μὴ ἐξέστω Ἐπισκόπῳ εἰς ἑτέραν, τὴν μὴ αὐτῷ προσήκουσαν πόλιν, δημοσίᾳ διδάσκειν».

¹⁹⁸ TALBOT, ὁ.π., ἐπιστ. 62, σ. 146.

¹⁹⁹ Οἱ λεγόμενες *λιτὲς* ἦταν ἰδιαίτερες λιτανεῖες, δηλαδὴ πομπὲς μὲ δεήσεις γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ λιμοῦ, λοιμοῦ, σεισμοῦ, πυρός, γιὰ τὴν σωτηρίαν τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ παρακλήσεις γιὰ ἀπόδοση τοῦ ἐλέους τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν συχνὴ ἐπίκληση *Κύριε ἐλέησον*, κατὰ τὶς ὁποῖες ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος δεχόταν αἰτήματα καὶ ἐκφωνοῦσε κήρυγμα.

²⁰⁰ Βλ. TALBOT, ὁ.π., ἐπιστ. 15, σ. 38: «ποσάκις ἠξίωσα ἵνα συνδράμωσιν ἐν τῇ ἀγρυπνίᾳ, καὶ πλὴν ὀλίγων οὐ μόνον οὐκ ἔρχονται, ἀλλὰ καὶ διασύρουν ἡμῶν καὶ καταγελαῖν ἀναφαίνονται». Ἐπίσης βλ. ἐπιστ. 30, σ. 66: «εἰ γὰρ λιταῖς ὀκνοῦσιν καὶ ἀγρυπνίαις, καταμωκῶνται δὲ καὶ ἡμῶν σπουδαζόντων τοιούτοις».

²⁰¹ Βλ. ὁ.π., ἐπιστ. 30, σ. 62: «τί μὴ ἐκέλευσας καὶ τοὺς ποιμένας ἐκείνων ἐν τοῖς ἐαυτῶν ποιμνίοις εὐρίσκεσθαι», ἐπιστ. 25, σ. 56: «κέλευσον ἕκαστον πορευθῆναι πρὸς τὴν λαχοῦσαν, ἢ οὐδέποτε παύσονται στασιάζειν καὶ κατὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ κατὰ τῆς βασιλείας».

τυρικοῦ φρονήματος ποὺ ταίριαζε, κατὰ τὴν γνώμη του, σὲ ποιμενάρχες²⁰². Γιὰ νὰ πετύχει τὸ ζητούμενο, ἀνέλαβε δραστικὰ μέτρα καταργώντας τὴν Ἐνδημοῦσα Σύνοδο, ποὺ ἐκαλεῖτο σὰν δικαιολογία ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς γιὰ νὰ διαμένουν στὴν πρωτεύουσα καὶ ἐπανεφέρε τὸν θεσμὸ τῆς ἐτησίας συνόδου²⁰³. Στὸ πλαίσιο τῆς διοίκησης τῆς Ἐκκλησίας, ἀφοῦ κατὰ τὸ 1305 κατάφερε νὰ ἀναγκάσει σχεδὸν ὅλους τοὺς ἐπισκόπους νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Πόλη, συγκρότησε σύνοδο μὲ Ἡγουμένους.

Ἡ μεγάλη ἐκκλησιαστικὴ μεταρρύθμιση ποὺ προαναφέρθηκε, τὴν ὁποία ἔφερε εἰς πέρας ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος, ἀποτελοῦσε μία ἀπὸ τὶς δύο πτυχὲς τῆς γενικῆς καθαρῆς τῶν ἡθῶν καὶ τῆς ἐπιστροφῆς στὸν Θεὸ ἐν μετανοίᾳ ποὺ θεωροῦσε *conditio sine qua non* γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς Αὐτοκρατορίας. Θὰ ἐξετάσουμε τώρα τὴν ἄλλη πτυχή, δηλαδὴ τὴν κοινωνικὴ μεταρρύθμιση ποὺ ἀφορᾷ τόσο τὴν κοινωνία συνολικά, ὅσο καὶ τὸν κάθε ὑπῆκοο προσωπικά, καθὼς ἐκαλεῖτο, κατὰ τὴν ἔκφραση τῆς Talbot, «νὰ ἀλλάξει τὸν τρόπο ζωῆς του, τὰ ἥθη του καὶ νὰ διαβιοῖ ἐνάρετη ζωὴ ἀφιερωμένη στὸν Θεό»²⁰⁴.

Ἡ κοινωνικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου

Τὸ σύνθημα τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου «ἐπιστροφή καὶ μετάνοια» ἀπευθυνόταν σὲ ὅλους: στὸν ἴδιο²⁰⁵, στοὺς ἐπισκόπους, στὸν κλῆρο, στὸ μοναχικὸ τάγμα, στοὺς λαϊκοὺς, ἀπὸ τὸν πιὸ ταπεινὸ ὑπῆκοο ἕως τὰ ὑψηλὰ ἱστάμενα πρόσωπα τῆς αὐλῆς καὶ τὸν ἴδιο τὸν Αὐτοκράτορα. Γιατὶ ὅλοι, ἐξ αἰτίας τῶν πολλῶν ἁμαρτιῶν, ἔφταιγαν γιὰ τὶς δοκιμασίες τοῦ κράτους²⁰⁶.

Ἐγραψε μὲ πόνο ψυχῆς ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος σὲ ἐγκύκλιο πρὸς τὸν λαὸ τῆς Ἀνατολῆς ὅτι «δι' ἁμαρτίας ὑπερβολὴν καὶ ἄλλο οὐδέν [...] ἱερεῖς καὶ λαὸς ἐξέστημεν ἐπὶ τὸ αὐτό· διὰ ταῦτα πάντα εὗρεν ἡμᾶς τὰ δεινὰ»²⁰⁷. Συνεπῶς, στὴν προσωπικὴ προ-

²⁰² Καλοῦσε μάλιστα κάποιους μητροπολίτες νὰ παραμένουν μὲ τὸ ποίμνιό τους ἕως ὅτου νὰ χύσουν αἷμα. Βλ. LAURENT, ὁ.π., 1627, 1744 καὶ ἐπίσης TALBOT, ὁ.π., ἐπιστ. 31, σ. 64.

²⁰³ Βλ. TALBOT, *The Patriarch Athanasius and the Church*, ὁ.π., σ. 25.

²⁰⁴ Ὁ.π., σ. 15: «It was imperative that every subject of the empire change his ways and lead a virtuous life, dedicated to God, if the Byzantines were not to be punished by divine wrath and overwhelmed by the Turks».

²⁰⁵ Βλ. TALBOT, *The Correspondence of Athanasius I*, ὁ.π., ἐπιστ. 37, σ. 78: «ἠθέλησα ὁ ἀνάξιος ἐγὼ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς ἀνοῖξαι τὴν θύραν, καὶ τοὺς ἐρχομένους παρακαλεῖν καὶ εἰς δύναμιν νοθετεῖν πρὸς ἐπιστροφὴν καὶ μετάνοιαν [...] βλέψωμεν πρὸς ἐπιστροφὴν καὶ μετάνοιαν [...] σπεύσωμεν διορθῶσαι καὶ τὰ οἰκεῖα καὶ τὰ κοινὰ [...] οὐδὲ γὰρ ἄξιος ἐγὼ ἐν ἀνομίας συλληφθεὶς».

²⁰⁶ Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ὁ.π., 4, XIII, 28 καὶ TALBOT, ὁ.π., ἐπιστ. 41, σ. 84: «διὰ τὰς ἐμὰς ἁμαρτίας τῶν Χριστιανικῶν ἄρξαντες πόλεων Ἰσλαμῖται». Γιὰ τὴν ἀντίληψη ὅτι οἱ ἁμαρτίες ἀτομικὲς καὶ συλλογικὲς ἦταν οἱ μόνες υπεύθυνες γιὰ τὰ δεινὰ τῆς βασιλείας, βλ. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, ὁ.π., σ. 475.

²⁰⁷ Βλ. ΚΑΛΟΜΟΙΡΑΚΗΣ, ὁ.π., σ. 37 καὶ LAURENT, ὁ.π., 1589.

σπάθεια ενός εκάστου απέδιδε με αποφασιστικότητα την ανάγκη του ήθικου και ασκητικού βίου. Αυτό σήμαινε έμφαση στην άσκηση (νηστεία, λιτότητα, απάρνηση της ήδονης), στην προσευχή κατ' ιδίαν και επί το αυτό (μετάνοια, εulάβεια, συμμετοχή στις ακολουθίες, άγρυπνίες, *λιτές*). Αυτή ή ζητούμενη ευσέβεια και γνήσια χριστιανική ζωή που έρχόταν σέ αντίθεση με την έκκοσμίκευση και χαλάρωση των ήθων έπρεπε να εφαρμοστεί πρώτα από τον βασιλιά και την οικογένειά του²⁰⁸, καθώς ο πιστός *έν Χριστώ τῷ Θεῷ Βασιλεὺς καὶ Αὐτοκράτωρ Ρωμαίων*, ως πρώτος ευσεβής, έπρεπε να αναδειχθεῖ υπόδειγμα για ὅλο το πλήρωμα του Βυζαντίου. Δέν εκπλήσσεται κανείς από την πληθώρα επιστολών που εῖναι γεμάτες πνευματικές συμβουλές, τις οποίες απηύθυνε ο Άθανάσιος στον βασιλιά. Έτσι ο Αὐτοκράτορας έκαλεῖτο να δείξει ζήλο και σπουδή για την λατρεία, κυρίως κατὰ τις Κυριακές και Δεσποτικές εορτές, δίνοντας το παράδειγμα του εκκλησιασμοῦ, και επίσης να εκδώσει «σωτήριον πρόσταγμα»²⁰⁹ για επιβολή της τήρησης της άργίας της Κυριακής με παύση κάθε έμπορικῆς δραστηριότητας, κλείσιμο εργαστηρίων, λουτρῶν και ταβερνῶν από τον Έσπερινό του Σαββάτου έως την Κυριακή καθ' ὅλη την ημέρα. Προσεκλήθη επίσης ο βασιλιάς να συμμετάσχει στην άγρυπνία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου²¹⁰, και ὄχι μόνο τυπικά και για επίδειξη, αλλά με σεμνότητα, νήψη ψυχῆς, τήρηση της νηστείας, έγκράτεια των αισθήσεων, εulάβεια, φόβο Θεοῦ, και εξομολόγηση των αμαρτιῶν του²¹¹. Αξίζει να σημειωθεῖ ὅτι διάταγμα του Ανδρονίκου Β' ὀριζε να εκτείνεται ο εορτασμός ὅλο τον μήνα, καθώς και να τελεῖται ή ακολουθία στην Αγία Σοφία και ὄχι πια στις Βλαχέρνες, κατὰ την παλαιά παράδοση, μάλλον για περισσότερη μεγαλοπρέπεια.

Ο Πατριάρχης Άθανάσιος προέτρεπε και τον συμβασιλέα Μιχαήλ Θ' (1295-1320) να απαρνηθεῖ την ήδονή της σαρκός, να καταπολεμάει τὰ πάθη του και να ζεῖ ενάρετη ζωή²¹². Γενικότερα ή ασκητική προσπάθεια και ή έγκράτεια έπρεπε να βιώνονται από τούς πάντες, ιδιαίτερα κατὰ την Τεσσαρακοστή, ὁπότε κατ' ἐξοχήν «τῆς μετανοίας

²⁰⁸ Βλ. TALBOT, *ὁ.π.*, ἐπιστ. 3, σ. 12: «πρῶτον τὸν οἶκον τὸν σόν, καὶ οὓς σοι παῖδας Θεὸς ἐχαρίσατο, δίδασκον εὐσεβείᾳ πλέον καὶ δικαιοσύνῃ ἢ τῇ βασιλείῳ σεμνύνεσθαι δόξῃ».

²⁰⁹ Βλ. *ὁ.π.*, ἐπιστ. 44, σ. 92: «εἰ σπούδασμα ἐν τοιούτοις ἡ ἐκ Θεοῦ βασιλεία σου ἐπιδείξεται [...] ἡμᾶς μὲν πρὸς λατρείαν προτρεπομένη καὶ ζῆλον κατὰ Θεόν».

²¹⁰ Βλ. *ὁ.π.*, ἐπιστ. 45, σ. 94. Γενικά για την *διανυκτέρευση* του Αὐτοκράτορα στον ναὸ στις παραμονές εορτῶν και ιδιαίτερα για τὸ ἐθιμοτυπικὸ τῆς εορτῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, βλ. PSEUDO-KODINOS, *ὁ.π.*, σ. 245.

²¹¹ Βλ. TALBOT, *ὁ.π.*, ἐπιστ. 56, σ. 124 και LAURENT, *ὁ.π.*, 1641.

²¹² Βλ. *ὁ.π.*, 1610 και TALBOT, *ὁ.π.*, ἐπιστ. 13, σ. 32.

οί πύλες ἀνοίγονται» στοὺς πιστοὺς²¹³. Γι' αὐτὸ ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος ζήτησε δύο φορές κατὰ τὰ ἔτη 1306-1307 ἀπὸ τὸν Αὐτοκράτορα νὰ ἀπαγορεύσει τὴν χρῆση τῶν λουτρῶν καὶ ταβερνῶν τὴν Τεσσαρακοστή²¹⁴. Καὶ συνιστοῦσε, σύμφωνα μὲ τοὺς ἱεροὺς κανόνες, γενικὴ σωματικὴ ἐγκράτεια αὐτὴ τὴν περίοδο, ὥστε οἱ σύζυγοι νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν νηστεία καὶ τὴν προσευχή²¹⁵. Ἔδινε ἐπίσης ἐξίσου βαρύτητα στὴν παρουσία Αὐτοκράτορος καὶ λαοῦ στὴν ἀκολουθία τοῦ *Ἐπιταφίου*²¹⁶. Ἄλλες ἀκολουθίες, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦσαν μέσο πνευματικῆς ἀνάβασης τοῦ κοινοῦ, ἦταν οἱ *παρακλήσεις* ποὺ γίνονταν κάθε Πέμπτη στὸν ναὸ τῶν Ἀποστόλων «χάριν ἐκάστου [...] καὶ ὅλου τοῦ ὀρθοδόξου πληρώματος [...] καὶ γνησίας ἐπιστροφῆς πρὸς Θεόν, καὶ [...] σωτηρίας κοινῆς»²¹⁷. Παράλληλα μὲ αὐτὲς τὶς καθιερωμένες θρησκευτικὲς ἐκδηλώσεις ἄλλο καὶ χαρακτηριστικὸ μέτρο πνευματικῆς δράσης τοῦ Ἀθανασίου ἦταν οἱ *λιτές*, ποὺ διεξάγονταν δύο-τρεῖς φορές τὴν ἑβδομάδα καὶ ἀναδεικνύονταν σὲ κατηχητικὲς συνάξεις πρὸς ὅλους²¹⁸. Ἀφ' ἑνὸς ἀποσκοποῦσε ὁ Πατριάρχης «ἐπὶ λιτανείαις κοιναῖς θαρρεῖν ἐντεῦθεν διορθοῦν τὰ σφαλέντα»²¹⁹, ἐν ἐπιγνώσει τῆς δυνάμεις τῆς προσευχῆς ἐπὶ τὸ αὐτό. Ἀφ' ἑτέρου ἤθελε μὲ *ἔργα* μετάνοιας νὰ ἀνατρέψει τὴν καταστροφικὴ ροὴ τῶν τοῦ κράτους καὶ τὴν δίκαια Θεία ὀργὴ λόγῳ τῶν πολλῶν ἁμαρτιῶν²²⁰. Ὡς ἐνδειξὴ ἀληθινῆς μετάνοιας καὶ ταπείνωσης, ὅποιος συμμετεῖχε στὶς *λιτές* ὀφείλε, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ του θέση, νὰ βαδίζει πεζὸς καὶ μὲ γυμνὰ πόδια. Προκαλεῖ ἐντύπωση μία ἐπιστολὴ τοῦ Πατριάρχου πρὸς τοὺς βασιλεῖς, τοὺς ἄρχοντες, τοὺς ἱερεῖς καὶ μοναχοὺς, ὅπου τοὺς πρότεινε νὰ δώσουν «ὕπόσχεσιν πρὸς μετάνοιαν» καὶ νὰ ἔρθουν «γυμνῷ τῷ ποδὶ μετὰ τῶν θείων εἰκόνων ἐν κατανύξει λιτάζοντες»²²¹. Ἄλλοτε ἐπαινοῦσε ὁ Πατριάρχης τὸν βασιλιὰ γιὰ τὴν ἀνταπόκρισή του²²². Ἐπειδὴ κατὰ τὴν διάρκειά τῆς λιτανείας ὁ Πατριάρχης δεχόταν αἰτήματα,

²¹³ Πρβλ. *Τριῳδίου*, ἐκδ. Φῶς, Αθήναι 2010, σ. 79.

²¹⁴ Βλ. TALBOT, *ὁ.π.*, ἐπιστ. 42, σ. 86: «κέλευσον [...] μὴ βαλανεῖοις ἢ καπηλείοις τινὰ τῷ τῆδε καιρῷ [...] ἐσχολακέναι», ἐπιστ. 43, σ. 90: «τῷ τῆδε καιρῷ κλεισθῆναι [...] πάντα βαλανεῖα καὶ καπηλεῖα».

²¹⁵ Βλ. *ὁ.π.*, ἐπιστ. 42, σ. 86 καὶ LAURENT, *ὁ.π.*, 1646.

²¹⁶ *Ὁ.π.*, ἐπιστ. 52, 53, 54, 55, 71.

²¹⁷ EMMANUEL PATEDAKIS, *Athanasios I Patriarch of Constantinople (1289-1293, 1303-1309): A critical edition with introduction and commentary of selected unpublished works*, University of Oxford 2004, σ. 338.

²¹⁸ Γιὰ τὸ πλῆθος τῶν *λιτῶν* βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 4, XII, 21: «συνεχέσιν ἀγρυπνίαις καὶ λιτανείαις». Βλ. ἐπίσης *Theoctisti Vita*, 35: «παραγενόμενος [...] μετὰ τῆς συνήθους λιτανείας ἐν τῇ μονῇ».

²¹⁹ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 4, XI, 7.

²²⁰ Βλ. *Calothesi Vita*, 101-103.

²²¹ Βλ. TALBOT, *ὁ.π.*, ἐπιστ. 70, σ. 176 καὶ LAURENT, *ὁ.π.*, 1710.

²²² Βλ. TALBOT, *ὁ.π.*, ἐπιστ. 1, σ. 4: «οἶδα πολλάκις πεζοποροῦντά σε ἐν λιταῖς». Βλ. καὶ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 4, XI, 32: «αὐτὸς συνάμα συγκλήτῳ πάσῃ καὶ πατριάρχῃ, ἀκρόνυχος πεζῇ βαδίζων».

κήρυττε καὶ συνομιλοῦσε μὲ τοὺς παρευρισκομένους, οἱ *λιτὲς* γίνονταν μέσο ἐπικοινωνίας μὲ τὸ ποίμνιο καὶ «μέσο χειραγώγησης, ἐλέγχου καὶ κατευνασμοῦ τοῦ λαϊκοῦ αἰσθήματος»²²³. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πνευματικὸ ὑπόβαθρο ἀπέκτησαν σαφῶς ἔντονο κοινωνικὸ χαρακτηριστῆρα, καθὼς καὶ πολιτικὸ, ὅταν ἔδινε τὸ παρὸν ὁ Αὐτοκράτορας. Ἔτσι ὁ βασιλιάς ἐκμεταλλευόταν τὴν θρησκευτικὴ ἐκδήλωση, ὥστε νὰ προβάλλει τὸν ἑαυτό του ὡς χριστιανὸ ἡγεμόνα, νὰ αὐξηθεῖ τὸ κύρος του, νὰ ἀνακοινώσῃ δημόσια κάποιες ἀποφάσεις του ἢ ἀκόμα νὰ προσπαθήσῃ νὰ καταπραΰνει καὶ νὰ ἐνθαρρύνῃ τὰ πνεύματα.

Ἀσφαλῶς τὸ γενικὸ κλίμα δὲν μποροῦσε νὰ κλίνει πρὸς τὸ αἰσιόδοξο. Ἡ ἥττα τῶν Βυζαντινῶν στὴν μάχη τοῦ Βαφέως (1302), ἡ σταδιακὴ κατάρρευση τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπέναντι στὶς Τουρκικὲς εἰσβολές²²⁴, ἡ καταστρεπτικὴ δράση τῶν Καταλανῶν (νίκησαν τὸν συμβασιλέα Μιχαὴλ Θ' στὴν μάχη τῆς Ἄπρω τὸ 1305, ἐπιδόθηκαν σὲ σφαγὲς καὶ λεηλασίες στὴν Θράκη τὰ ἔτη 1305-1307), ἡ ἀπόφαση τοῦ Ἀνδρονίκου Β' (σὲ μία ἀπεγνωσμένη προσπάθεια ἀπόκρουσης τῶν Καταλανῶν) νὰ παραμείνῃ ἡ Θράκη ἀκαλλιέργητη (1306), εἶχαν καταστροφικὲς συνέπειες σὲ ἐπίπεδο κοινωνικό, κυρίως στὴν πρωτεύουσα: συρροὴ προσφύγων²²⁵, πλῆθος ζητιάνων, ἐμφάνιση ἀσθενειῶν, αὐξηση τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν, λιμός, κερδοσκοπία. Στὴν δυσχερὴ καὶ ὀδυνηρὴ αὐτὴ κατάσταση ἐνήργησε ὁ Πατριάρχης, ἀναπτύσσοντας τεράστιο κοινωνικὸ καὶ φιланθρωπικὸ ἔργο στὸ πλαίσιο τῆς κοινωνικῆς του μεταρρύθμισης, δεῦτερος πόλος τῆς ὁποίας ἦταν ὁ πόθος γιὰ δικαιοσύνη καὶ ἀδελφικὴ ἀλληλεγγύη, τὸ συμπάσχειν μὲ τοὺς πάσχοντες καὶ ἡ ὑπεράσπιση καὶ ἀνακούφιση τῶν πενήτων, θέματα γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω.

Ἔτσι κατὰ τὰ κρίσιμα αὐτὰ ἔτη, ποὺ συμπίπτουν μὲ τὴν δευτέρη θητεία του, ἐπειδὴ ἐπικρατοῦσε ἀναταραχὴ καὶ ἀνασφάλεια στὴν κοινωνία λόγῳ τῶν δυσμενῶν συνθηκῶν διαβίωσης, ὁ Ἀθανάσιος ἀνέλαβε δράση σὲ δύο κατευθύνσεις²²⁶. Ἀφ' ἑνὸς στράφηκε μὲ ἀποφασιστικότητά ἐναντίον κάθε διαφθορᾶς καὶ ἀδικίας, ἐναντίον κάθε μορφῆς αἰσχροκέρδειας, κοινωνικῆς ἀνισότητος καὶ ἐκμετάλλευσης τῶν φτωχῶν. Ἀφ' ἑτέρου σκόπευε στὴν ἀνακούφιση τῶν πενήτων καὶ προσφύγων. Συγκεκριμένα, σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα, ἀναγνωσθεῖσα τὸ 1304 στὸν ἄμβωνα τῆς Ἀγίας Σοφίας μπροστὰ σὲ ὅλους, ἀπαίτησε νὰ ληφθοῦν μέτρα κατὰ τῆς αἰσχροκέρδειας στὴν τιμὴ τοῦ σιταριοῦ,

²²³ ΑΓΟΡΓΙΣΑΣ, *ὁ.π.*, σ. 105.

²²⁴ Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *ὁ.π.*, 4, XI, 21.

²²⁵ Βλ. *ὁ.π.*, 4, X, 26, 4, XII, 25.

²²⁶ Βλ. БАРАБАНОВ, *ὁ.π.*, σ. 55.

ἀπειλώντας μάλιστα με τὴν ποινὴ τοῦ ἀναθεματισμοῦ τοὺς τοκογλύφους καὶ τοὺς σιτοκαπήλους²²⁷.

Κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 1306-1307, ὅταν τόσο βαρύτατος λιμὸς ἀπὸ σιτοδεία ἔπληττε τὴν μεγαλόπολη, ὥστε οἱ δρόμοι γέμισαν ἀπὸ νεκρούς²²⁸, σὲ μιὰ ἐπιστολὴ γεμάτη συμπόνοια γιὰ «τοὺς συμπένητές του ἀδελφοὺς καὶ φτωχοὺς»²²⁹ ἰκέτευσε τὸν Ἀνδρόνικο νὰ ἀπαγορεύσει τὴν ἐξαγωγή σιταριοῦ πρὸς τὴν Ἰταλία καὶ νὰ τεθεῖ ἡ πώληση τοῦ σιταριοῦ ὑπὸ ἔλεγχου ἐπιτροπῆς, μέλος τῆς ὁποίας θὰ ἦταν ἓνας δικὸς του μοναχός, καθὼς καὶ νὰ ἐποπτεύεται ὁ τρόπος λειτουργίας τῶν συντεχνιῶν καὶ ἀρτοποιῶν²³⁰. Δὲν περιοριζόταν μόνο σὲ καλὰς προθέσεις, ἔκανε ἔργα ὁ Ἀθανάσιος. Ἀποφάσισε νὰ στήσει λέβητες²³¹ σὲ διάφορα σημεῖα τῆς πόλης, γιὰ νὰ τρέφεται ὁ λαὸς ποὺ πεινοῦσε. Ἐκάλεσε λοιπὸν ὅλους «πένητας καὶ πλουσίους καὶ λαϊκοὺς καὶ μονάζοντας» νὰ συνδράμουν, προσφέροντας στὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Μωκίου²³² λάδι, σιτάρι, κρασί, ψάρια, τυρί, ὄσπρια κ.λπ., καθὼς καὶ ἐνδύματα καὶ ὑποδήματα. Γιὰ τοὺς πάσχοντες, ὅποια τροφὴ ἀποτελοῦσε «παραμυθίαν μικράν»²³³. Διανεμόταν στοὺς λιμοκτονοῦντες χυλὸς ἀπὸ «σῖτον ἡλοημένον καὶ ἔλαιον»²³⁴. Ἡ πατρικὴ ἀγάπη τοῦ Ἀθανασίου καταδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἐνεργὴ του συμμετοχὴ στὸ τεκταινόμενο δράμα, ὅταν ἀπαλλαγμένος ἀπὸ κάθε αἴσθησι προσωπικοῦ μεγαλείου μοίραζε ὁ ἴδιος τὸν χυλὸ στὸν λαόν²³⁵. Ἡ ἀπόφασί του νὰ ἀνοίξει τὶς ἀποθήκες τῆς μονῆς πρὸς διάθεσιν τῶν ἀποθεμάτων στὸ ποίμνιο, δίδοντας ἐντολὴ νὰ δοθοῦν 30 μόδια σιταριοῦ σὲ κάθε φτωχόν, ὁδήγησε σὲ θαῦμα πολλαπλασιασμοῦ²³⁶. Σὲ ἐγκύκλιο πρὸς τοὺς δυνατοὺς τοὺς προέτρεψε νὰ συμβάλλουν στὴν κοινὴ προσπάθεια, νὰ ἀσκοῦν ἔλεος, στερούμενοι κάτι πρὸς ἀνακούφιση τῶν φτωχῶν ἢ νὰ φιλοξενήσουν ὅσους πρόσφυγες ἢ

²²⁷ Βλ. TALBOT, *ὁ.π.*, ἐπιστ. 106, σ. 266 καὶ LAURENT, *ὁ.π.*, 1606.

²²⁸ Βλ. *Calothesi Vita*, 105.

²²⁹ Πρβλ. TALBOT, *ὁ.π.*, ἐπιστ. 72, σ. 180.

²³⁰ Βλ. TALBOT, *ὁ.π.*, ἐπιστ. 73, σ. 182, ἐπιστ. 100, σ. 256 καὶ LAURENT, *ὁ.π.*, 1642.

²³¹ Συμφωνοῦμε μετὰ τὸν Πατεδάκη, ὅτι ἡ ἐνέργεια αὐτῆ τοῦ Πατριάρχου χρονολογεῖται κατὰ τὴν ἑναρξὴ τοῦ λιμοῦ καὶ ὄχι νωρίτερα, ὅπως ὑπολόγιζαν ἡ Talbot καὶ ὁ Laurent.

²³² Ὁ ναὸς αὐτός, ὅπου συγκεντρώνονταν τὰ εἶδη, βρισκόταν κοντὰ στὴν Μονὴ τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου.

²³³ Βλ. PATEDAKIS, *ὁ.π.*, σ. 294 καὶ ἐπίσης LAURENT, *ὁ.π.*, 1632. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειώσουμε ὅτι στὴν καλογερικὴ γλώσσα κάθε κέρασμα λέγεται *εὐλογία* ἢ *παραμυθία*.

²³⁴ *Calothesi Vita*, 106.

²³⁵ *Theoctisti Vita* 26: «αὐτὸν τὸν πατριάρχην χερσὶν οἰκειὰς ἀναδιφᾶν καὶ διερευνᾶν [...] καὶ τοῖς πένησι διανέμειν». Βλ. καὶ RODOLPHE GUILLAND, *ὁ.π.*, σ. 140.

²³⁶ Βλ. *Theoctisti Vita* 34. Μὲ δεδομένο ὅτι ἓνα μόδιο εἶναι περίπου 13 κιλά, τὰ 30 μόδια ἀντιστοιχοῦν σὲ 130 κιλά, ποσὸ ἀπίστευτο, μᾶλλον σκοπίμως ὑπερβολικὸ στὸ πλαίσιο τοῦ ἐγκωμιασμοῦ τοῦ Ἀγίου.

ἄστεγους μπορούσαν για τὸν χειμῶνα²³⁷. Ἔκανε ἑκκληση καὶ στοὺς ἄρχοντες νὰ *υἰοθετήσουν* κάποιους φτωχοὺς, παρέχοντας σ' αὐτοὺς τὰ πρὸς τὸ ζῆν, καὶ τόνισε ὅτι κάνοντας ἐλεημοσύνη, τὴν ὁποία λαμβάνει ὁ ἴδιος ὁ Χριστός, κερδίζουν τὴν εὐλογία Του²³⁸.

Ἄλλες πτυχὲς τῆς κοινωνικῆς δράσης τοῦ Πατριάρχῃ ἀξίζει νὰ ὑπογραμμιστοῦν. Για νὰ ἐξασφαλίσει πόρους για τὸ κοινωνικὸ του ἔργο καὶ τὴν περίθαλψη τῶν ἀδυνάτων δὲν δίστασε νὰ κόψει τὸν μισθὸ τῶν κληρικῶν. Ζήτησε τὴν μεσολάβηση τοῦ Αὐτοκράτορα για νὰ τοῦ παράσχουν ξύλα²³⁹ για τοὺς λέβητες οἱ *ὀρεινόμοι*²⁴⁰. Πρότεινε στοὺς μοναχοὺς ποὺ βαστάζουν τὸν ζυγὸ τοῦ Χριστοῦ μὲ ἀληθινὴ μετάνοια νὰ ἀσπάζονται τὴν μονοσιτία τὶς πέντες ἡμέρες τῆς ἐβδομάδας, ὥστε τὰ χρήματα καὶ τὰ τρόφιμα ποὺ θὰ ἐξοικονομηθοῦν νὰ διατεθοῦν για τοὺς φτωχοὺς καὶ πεινασμένους²⁴¹. Μερίμνησε ἐπίσης για τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ἐξ αἰτίας τῶν Τουρκικῶν ἐπιδρομῶν αἰχμαλώτων.

Πίσω ἀπὸ αὐτὰ τὰ μέτρα διακρίνεται ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη, ἡ χριστιανικὴ ἀλληλεγγύη, ὅπως τὴν ἔζησαν οἱ πρῶτοι Χριστιανοί, καθὼς καὶ τὸ ἀδελφικὸ πνεῦμα τοῦ κοινοβίου, ὅπου ὅλα εἶναι κοινὰ καὶ μοιράζονται στὸν κάθε ἀδελφὸ ἀπὸ τὸν Ἡγούμενο, ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες του. Ἡ κοινωνικὴ ἀλληλεγγύη ποὺ προέβαλλε ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος δὲν ἔμεινε σὲ ἐπίπεδο μόνο ὑλικό, ἀλλὰ ἔφερνε μέσα της χριστοκεντρικό, σωτηριολογικὸ καὶ ἐσχατολογικὸ χαρακτήρα. «Δῶμεν πεινῶσι τροφήν, ἐνδύσωμεν διὰ τῶν πενήτων Χριστόν»²⁴², ἔλεγε ὁ Ἀθανάσιος. Ἐβεβαίωνε ὅτι τὸ ἔλεος ἀπελευθερώνει ἀπὸ τὰ γήινα καὶ ὁδηγεῖ ἀσφαλῶς στὸν Παράδεισο²⁴³, καθὼς οἱ ἀγαθοεργίες ἐξασφαλίζουν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν καὶ λύτρωση τῆς κολάσεως²⁴⁴. Ὡθώντας τοὺς πάντες νὰ ἀσκοῦν ἐλεημοσύνη, ἤθελε σαφῶς νὰ ἐμφυτεύσει στὶς ψυχὲς τὸ πνεῦμα τῶν μακαρισμῶν²⁴⁵.

Κλείνοντας αὐτὴν τὴν σύντομη παρουσίαση τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ κοινωνικῆς μεταρρύθμισης τοῦ Πατριάρχῃ Ἀθανασίου, πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ ἐξαγνισμὸς τῶν

²³⁷ Βλ. LAURENT, *ὁ.π.*, 1684, TALBOT, *ὁ.π.*, ἐπιστ. 22, σ. 52 καὶ BOOJAMRA, *The Church and Social Reform*, *ὁ.π.*, σ. 108.

²³⁸ Βλ. *Ματθ.* 25, 34-36: «δεῦτε οἱ εὐλογημένοι τοῦ πατρός μου [...] ἐπείνασα γάρ, καὶ ἐδώκατέ μοι φαγεῖν, ἐδίψησα καὶ ἐποτίσατέ με». Βλ. LAURENT, *ὁ.π.*, 1729 καὶ TALBOT, *ὁ.π.*, ἐπιστ. 102, σ. 258.

²³⁹ Βλ. *ὁ.π.*, ἐπιστ. 78, σ. 196 καὶ LAURENT, *ὁ.π.*, 1638.

²⁴⁰ Οἱ φύλακες τῶν δασῶν.

²⁴¹ Βλ. *ὁ.π.*, 1651. Δυστυχῶς ἡ διατύπωση τοῦ Boojamra πάνω σὲ αὐτὸ τὸ θέμα ὁδηγεῖ σὲ λανθασμένο συμπέρασμα. Βλ. σχετικὰ BOOJAMRA, *ὁ.π.*, σ. 114.

²⁴² *Codex Vat. Gr.* 2219, fol. 103^f.

²⁴³ Βλ. LAURENT, *ὁ.π.*, 1751, 1757.

²⁴⁴ Βλ. *ὁ.π.*, 1729 καὶ TALBOT, *ὁ.π.*, ἐπιστ. 102, σ. 258.

²⁴⁵ Βλ. LAURENT, *ὁ.π.*, 1753.

ἡθῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς κοινωνίας πού ἀνέλαβε ἀπέκτησε πολιτική καὶ νομική βάση, ὅταν ἔλαβε τὸ 1304 ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο (σὲ ἔνδειξη πίστεως στὴν ὑπόσχεση πού τοῦ εἶχε δώσει νὰ συμβάλλει στὴν μεταρρυθμιστική του προσπάθεια) τὸ δικαίωμα νὰ ἐκδώσει ἓνα κείμενο, τὴν ἀρχικὰ *ζήτησιν*, ὕστερα δὲ λεγόμενη *Νεαρά* τοῦ Πατριάρχῃ Ἀθανασίου²⁴⁶, πὺ ἐπικυρώθηκε ἀπὸ τὸ κράτος τὸ 1306. Ἡ *Νεαρά* ἀφοροῦσε σχεδὸν σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς καθημερινῆς ζωῆς τοῦ καθενός (ἐκκλησιασμό, τήρηση τῶν νηστειῶν, ἀργίες, λειτουργία λουτρῶν καὶ ταβερνῶν, μοναχικὴ πειθαρχία) καὶ ἐκάλυπτε πολλὰ ζητήματα τοῦ ἡθικοῦ καὶ ἀστικοῦ δικαίου (γάμο, μοιχεία, πορνεία, ὁμοφυλοφιλία, ἀνθρωποκτονία, ἐκτρώσεις, μαγεία, θέματα κληρονομικοῦ δικαίου ὅπως τὴν *τριμοιρία*²⁴⁷ – πὺ μαρτυροῦν τὸ λεπτὸ φιλάνθρωπο πνεῦμα τοῦ Ἀθανασίου). Ἡ *Νεαρά*, πὺ ἀποτελεῖ ἔνδειξη τῆς στενῆς συνεργασίας μεταξὺ *Βασιλείας* καὶ *Ἱερωσύνης* καὶ φέρει τὴν ἀναμφισβήτητη προσωπικὴ σφραγίδα τοῦ Ἀθανασίου, ἀποσκοποῦσε στὴν καθιέρωση ἐγκεκριμένων ἀπὸ τὴν Πατριαρχικὴ Σύνοδο ἀποφάσεων καὶ μέτρων ὡς νόμων πρὸς πνευματικὴ, κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ὠφέλεια τῆς Αὐτοκρατορίας²⁴⁸. Τίθεται τώρα τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσο οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Πατριάρχῃ Ἀθανασίου γνώρισαν κοινωνικὴ ἀποδοχὴ καὶ ἐφαρμογὴ, καθὼς καὶ χρονικὴ διάρκεια, ζητήματα πὺ θὰ ἐξεταστοῦν στὴν συνέχεια.

²⁴⁶ Ἡ *Νεαρά* σώζεται σὲ δύο ἐκδοχές, μία σύντομη καὶ μία ἐκτενὴ πὺ περιλαμβάνονται, εἴτε ἀκέραιες εἴτε τμηματικά, σὲ πολλὰ χειρόγραφα (*Vat. Gr.* 2219, *Paris. Gr.* 1351A, *Athon. Iberon* 286, κ.λπ.). Ἐκδόθηκε ἀπὸ τοὺς J. ZEPOS καὶ P. ZEPOS στὸ *JGR* 1 (1962). Τὸ ζήτημα τῶν δύο ἐκδοχῶν δὲν ἔχει ἀκόμα ἀποσαφηνιστεῖ πλήρως. Θεωροῦμε πιθανότερη τὴν ὑπόθεση τοῦ Laurent, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἐκτενὴς ἐκδοχὴ εἶναι αὐτὴ πὺ εἶδε τὸ φῶς ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ γραμματεία (Φεβρουάριος 1305) καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἀναθεωρημένη καὶ συμπληρωμένη μορφή τοῦ κειμένου τῆς σύντομης ἐκδοχῆς (Οκτώβριος 1304). Ἀναλυτικὰ γιὰ τὸ θέμα, βλ. LAURENT, *ὁ.π.*, 1766, σσ. 390-393.

²⁴⁷ Δικαίωμα τοῦ ἐπὶζώντα συζύγου σὲ ἓνα τρίτο τῆς περιουσίας.

²⁴⁸ Βλ. BOUJAMRA, *ὁ.π.*, σ. 140.

V. Αποτίμηση τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου

Μία σωστή καὶ ἀντικειμενικὴ ἀποτίμηση τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου καὶ τοῦ βαθμοῦ ἐφαρμογῆς τους στὸν χῶρο καὶ στὸν χρόνον, θὰ ἔπρεπε νὰ περιλαμβάνει καὶ ἔρευνα πάνω στὶς ἀποφάσεις καὶ νόμους τοῦ πολιτικοῦ φορέα τῆς Αὐτοκρατορίας μετὰ τὸ 1309, καθὼς καὶ στὰ ἔγγραφα καὶ ἐγκυκλίους τῶν Πατριαρχῶν ποὺ διαδέχτηκαν τὸν Ἀθανάσιο Α΄. Ἐπειδὴ τέτοια τεκμηρίωση θὰ χρειαζόταν ἰδιαίτερη μελέτη, ἐξετάζοντας ἐδῶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου, θὰ ἐπικεντρώσουμε τὴν προσοχή μας στὸν ἄμεσο σκοπὸ τῆς προσπάθειάς του (σαφῶς ἔμμεσος σκοπὸς ἦταν ἡ ἐπιβίωση τῆς Αὐτοκρατορίας), δηλαδὴ στὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ κάθαρση τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς κοινωνίας μέσῳ *ἐπιστροφῆς καὶ μετανοίας*, «τῶν μοναδικῶν μέσων ποὺ μπορούσαν νὰ σώσουν τὴν Αὐτοκρατορία»²⁴⁹. Θὰ προσπαθήσουμε νὰ δοῦμε ἂν βρῆκε ἢ ὄχι ἀνταπόκριση, ἂν ἐγίναν θετικὲς ἀλλαγές στὴν Ἐκκλησία, ἂν διορθώθηκαν τὰ ἥθη, ἂν κατόρθωσε νὰ ἐπικρατήσῃ περισσότερη δικαιοσύνη στὴν κοινωνία, ἂν ριζώθηκαν καὶ ἐπέζησαν οἱ μεταρρυθμίσεις ποὺ εἰσήγαγε, καὶ μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸν Οἰκουμένικὸ Θρόνον, καὶ τελικὰ ἂν πέτυχε τὸ ζητούμενο.

Οἱ μελετητὲς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἴσως κάποιοι ἐξ αἰτίας περιορισμένης ἐμπειρίας ἢ ἄγνοιας τῶν παραδόσεων τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, κρίνουν τὸν Ἀθανάσιο ἀρνητικά, ὑπερτονίζοντας ἀπορριπτέα κατ' αὐτοὺς στοιχεῖα τῆς πατριαρχείας καὶ τῆς προσωπικότητάς του, δηλαδὴ τὶς δριμεῖς ἀντιδράσεις ποὺ συνάντησε ἐκ μέρους τοῦ κλήρου συνολικά (ἀρχιερέων, ἱερέων καὶ μοναχῶν), τὸν αὐστηρὸ ἀσκητισμὸ στὸν ὁποῖο προέτρεπε τοὺς πάντες, τὸ ἀπόλυτο, ἄκαμπτο, ἀσυμβίβαστο τοῦ χαρακτῆρα του καὶ τὶς παράξενες (γιὰ τὴν κοσμικὴ ἀντίληψη καὶ λογικὴ) ἐνέργειές του. Ἄν καὶ ὁμολογοῦν σχεδὸν στὸ σύνολό τους ὅτι οἱ μεταρρυθμίσεις ἦταν ἀναγκαῖες καὶ προέρχονταν ἀπὸ καλὴ διάθεση, θεωροῦν ὅτι ὁ «ὑπερβολικὸς ζήλος»²⁵⁰ τοῦ Ἀθανασίου, κατὰ τὴν ἔκφραση τῆς Talbot, ἔφερε τὴν ἀποτυχία²⁵¹, καθὼς ἀναγκάστηκε δύο φορές σὲ παραίτηση καὶ ἐπομένως διακόπηκε τὸ μεταρρυθμιστικὸ ρεῦμα.

²⁴⁹ Βλ. TALBOT, *ὁ.π.*, ἐπιστ. 15, σ. 38, ἐπιστ. 37, σ. 78.

²⁵⁰ Βλ. TALBOT, *The Patriarch Athanasius and the Church*, *ὁ.π.*, σ. 16: «Unfortunately, his excessive zeal provoked so much resentment that he was unable to retain leadership of the Church and carry out the reform program that was so desperately needed».

²⁵¹ Βλ. GUILLAND, *ὁ.π.*, σσ. 130, 135, 140. Βλ. ἐπίσης GILL, *ὁ.π.*, σσ. 16-17 καὶ BOOJAMRA, *Church Reform in the late Byzantine Empire*, *ὁ.π.*, σ. 222.

Ὁ Βοοjamra, πιὸ ἀναλυτικά, διακρίνει τέσσερις αἰτίες²⁵², ποὺ δὲν ἐπέτρεψαν στὸν μεταρρυθμιστικὸ σπóρο νὰ ρίζωθεῖ βαθειὰ καὶ νὰ καρποφορήσει. Πρῶτον, ὁ Ἀθανάσιος ἀνέλαβε τὴν Ἐκκλησία σὲ μία περίοδο κρίσης, ἀναταραχῆς καὶ διχασμοῦ, ὡς συνέπεια τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς τοῦ Μιχαὴλ Η΄ (Σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν, Ἑνωση τῆς Λυών), παράγοντας ποὺ ἀποδυνάμωσε τὴν συνοχή καὶ τὴν ἐνότητά της, τὴν κληρικὴ καὶ μοναστικὴ πειθαρχία, μὲ ἄμεση συνέπεια τὴν ἐμφάνιση πολλῶν καταχρήσεων ἐκ μέρους ἀρχιερέων, κληρικῶν καὶ μοναχῶν. Δεύτερον, ἡ ἀδιαλλαξία, ἡ ἀκεραιότητα τοῦ Ἀθανασίου, ἡ συνεχὴς ἐπιλογή τῆς ἀκριβείας παρὰ τῆς οἰκονομίας τοῦ ἐξασφάλισαν πολλοὺς ἐχθροὺς συνάμα στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας καὶ στὴν Αὐλή. Τρίτον, ἡ ἔλλειψη σταθερῆς στήριξης ἐκ μέρους τοῦ Αὐτοκράτορα ναρκοθέτησε τὴν διάρκεια τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν σχετικῶν ἐνεργειῶν²⁵³. Τέταρτον, οἱ ἐπόμενοι Πατριάρχες δὲν ἀκολούθησαν τὴν ἴδια γραμμὴ. Ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ ὁ Γρηγορᾶς ὅτι ὁ ἄμεσος διάδοχός του, ὁ Νήφων Α΄ (1310-1314), ἀνεχόταν πολλὰ²⁵⁴, τὰ ὁποῖα εἶχε καταπολεμήσει τόσο θερμὰ ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος. Ὁ ἴδιος ἤδη στὸ κείμενο τῆς πρώτης παραίτησής του ἀνέφερε μὲ πόνο ψυχῆς τὴν ἄγρια ἀνατροπὴ τῆς προσπάθειάς του: «Τῶν μοναχῶν καὶ μοναζουσῶν καὶ λοιποῦ χριστωνύμου λαοῦ, τῶν μὲν λόγῳ, τῶν δὲ καὶ βίᾳ, βλεψάντων πρὸς τὸ σεμνότερον, ὡς καταιγὶς ἀγρία ἀθρόον ἐπεισπεσοῦσα, ἡ καθ' ἡμῶν ὕβρις πρὸς τὰ πρότερα ἔστρεψεν»²⁵⁵. Ὁ Guiland παρατηρεῖ χαριτολογώντας: «Ὁ Ἀθανάσιος δὲν εἶχε παρὰ ἓνα μοναδικὸ ἐλάττωμα, θεωροῦσε τὸ Βυζάντιο σὰν ἓνα μεγάλο μοναστήρι»²⁵⁶.

Ἄν καὶ αὐτοὶ οἱ παράγοντες ἰσχύουν σὲ ἓνα βαθμὸ, δικαιολογοῦν κάπως τὴν χρῆση τῆς λέξης *ἀποτυχία* καὶ ἐξηγοῦν τὸ δυσχερὲς τοῦ ἐγχειρήματος τοῦ Ἀθανασίου, θεωροῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ τοποθέτηση, δηλαδὴ τὸ νὰ τοῦ ἀποδοθεῖ γενικὴ *ἀποτυχία*, ἀδικεῖ τὸν Ἅγιο Πατριάρχη. Δὲν εἶναι πάντοτε ἡ διάρκεια στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ποὺ στεφανώνει τὴν ἐπιτυχία, καὶ ἐξ ἄλλου μερικοὶ μελετητὲς παραβλέπουν ἢ σχετικοποιοῦν ὀρι-

²⁵² Βλ. ὁ.π., σσ. 220-222.

²⁵³ Παρὰ τὴν ἀφοσίωσή του στὸν Πατριάρχη Ἀθανάσιο καὶ πνευματικὸ του, ὁ Ἀνδρόνικος οὔτε ὑπάκουε τυφλὰ, οὔτε ἐφάρμοζε πάντοτε αὐτὰ ποὺ ζητοῦσε ὁ Ἀθανάσιος. Ἀπόδειξη ἀποτελοῦν οἱ πολλὲς ἐπιστολὲς τοῦ τελευταίου μὲ παράπονα γιὰ ἔλλειψη στήριξης ἐκ μέρους τοῦ βασιλιᾶ, γεγονὸς ποὺ ἀντικρούει τὴν γνώμη τοῦ Παχυμέρη καὶ μερικῶν μελετητῶν, οἱ ὁποῖοι ἰσχυρίζονται ὅτι ὁ Ἀνδρόνικος ἦταν πλήρως ὑπὸ τὴν ἐπιρροή τοῦ Ἀθανασίου καὶ ὑπάκουε σὲ ὅλα. Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ὁ.π., 3, VIII, 19-20. GILL, ὁ.π., σσ. 16-17, GUILLAND, ὁ.π., σ. 126.

²⁵⁴ Βλ. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, ὁ.π., 1, VII, 9.

²⁵⁵ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ὁ.π., 3, VIII, 23.

²⁵⁶ Βλ. GUILLAND, ὁ.π., σ. 137: «Athanase n'avait qu'un tort: c'était de considérer Byzance comme un vaste monastère».

σμένα θετικά και βασικά στοιχεία, κυρίως πνευματικά, που έχουν βαρύτητα για μία θεοκεντρική κοινωνία, όπως το Βυζάντιο.

Σε μία περίοδο γενικής κατάρρευσης²⁵⁷, ήθικης κατάπτωσης, κοινωνικής και πολιτικής διαφθοράς, απόστασης από τον Θεό, αποσκοπούσε και ποθούσε ο Πατριάρχης Αθανάσιος την επαναφορά του πληρώματος του Βυζαντίου στην θεοσεβή ζωή, στην χριστιανική ήθικη και κοινωνική δικαιοσύνη. Κατά συνέπεια ακούραστα παρακαλούσε, νουθετούσε, δίδασκε, προέτρεπε, έλεγχε, έπιτιμούσε, παίρνοντας σοβαρά το καθήκον και την ευθύνη του, ως πνευματικός ήγέτης και φύλακας, τρόπον τινά, της συνείδησης της Αυτοκρατορίας. Στρεφόταν με αποφασιστικότητα έναντι του κατήφορου της ήθικης χαλάρωσης, μη διστάζοντας να επιμένει σε θέματα που ασφαλώς ένοχλούσαν αυτούς που είχαν παραδοθεί στην τρυφή, όπως στην ανάγκη περιορισμού της λειτουργίας λουτρών και ταβερνών, καθώς και στην κατ' ακρίβειαν τήρηση της άργίας κατά τις Κυριακές και τις εκκλησιαστικές έορτές. Ένω αυτά τα ζητήματα είχαν ρυθμιστεί με την *Νεαρά* του 1304, επανήλθε ο Αθανάσιος στο θέμα στις Τεσσαρακοστές του 1306 και του 1307, παρακαλώντας τον Αυτοκράτορα να επιβάλει την εφαρμογή των νόμων²⁵⁸, γεγονός που αποδεικνύει ότι αυτά τα μέτρα δεν βρήκαν απήχηση στον λαό. Στην αποβολή της διαφθοράς, της αδικίας, της κοινωνικής ανισότητας και της εκμετάλλευσης των αδυνάτων, οικεία κακά που καταπολεμούσε διαρκώς ο Πατριάρχης Αθανάσιος, φαίνεται επίσης να μην είχε ικανοποιητικά αποτελέσματα, καθώς σε πολλές επιστολές προς τον Ανδρόνικο περιγράφει με πόνο ψυχής τις καταχρήσεις και τις αδικίες των αρχόντων. Στηλιτεύει την συμπεριφορά των φοροσυλλεκτών, οι όποιοι «ούκ ανακρίνονται, άλλ' εν άκαθαρσία και άδικία πορεύονται»²⁵⁹. Άπέναντι στην άσπλαχνία τους είχε ζητήσει την συνεργασία του *έταιρειάρχη*²⁶⁰ για διόρθωση του άδικου, αλλά δεν εισακούστηκε²⁶¹.

²⁵⁷ Αυτή την εποχή αρχίζει παραδόξως μία πνευματική, καλλιτεχνική και πολιτισμική άνθηση, ή λεγόμενη *Παλαιολόγεια Αναγέννηση*, με μεγάλη έμφαση στα γράμματα, στην τέχνη, στις φυσικές επιστήμες, και με χαρακτηριστικά την πολυμαθία, την λατινομάθεια και την στροφή προς την Δύση. Αναλυτικά βλ. NIGEL GUY WILSON, *Οι λόγοι στο Βυζάντιο*, έκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1991, σσ. 292-335.

²⁵⁸ Βλ. TALBOT, *ό.π.*, έπιστ. 42, σ. 86, έπιστ. 43, σ. 90, και LAURENT, *ό.π.*, 1646, 1663.

²⁵⁹ TALBOT, *ό.π.*, έπιστ. 36, σ. 76.

²⁶⁰ Ο Αθανάσιος δεν κατονομάζει τον *έταιρειάρχη* και ή Talbot αφήνει άνοιχτή την υπόθεση, ότι ίσως πρόκειται για τον *μεγάλο έταιρειάρχη* Νέστοργο Δούκα. Ο *μεγάλος έταιρειάρχης* ήταν στην εποχή των Παλαιολόγων ο άξιωματούχος υπεύθυνος για τους ξένους και ειδικότερα για τους πρόσφυγες. Ο δέ *έταιρειάρχης* συνυπηρετούσε τῷ *μεγάλῳ έταιρειάρχη* στο θέμα των προσφύγων. Για τα καθήκοντά του βλ. VERPEAUX, *Pseudo-Kodinos*, *ό.π.*, σσ. 178, 186.

²⁶¹ Βλ. TALBOT, *ό.π.*, έπιστ. 60, σσ. 134, 136, 138.

Αντίθετα άλλες προτροπές του βρήκαν μεγάλη ανταπόκριση, όπως ή συμμετοχή στις *λιτές*, που αποτελούσαν θεμελιακό συστατικό στοιχείο της κοινωνικής του δράσης, και ή συμβολή στο φιλανθρωπικό του έργο κατά τον βαρύ λιμό. Ο Παχυμέρης έπισημαίνει, έστω και άρνητικά, τις συνεχείς *λιτές*, που διεξήγοντο «δὶς μὲν καὶ τρις τῆς ἑβδομάδος»²⁶², ακόμα και καθημερινῶς²⁶³, όταν συμφορές έπλητταν τὸ κράτος, όπως στην περίπτωση τοῦ ισχυροῦ σεισμοῦ τοῦ 1296. Κάποιες λιτανεῖες μάλιστα γνώρισαν πάνδημη συμμετοχή, όπως αὐτὴ τῆς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου Ὁδηγήτριας²⁶⁴ κάθε Τρίτη, ή ὁποία προσεῖλκυε πλῆθος λαοῦ²⁶⁵. Μόνη της ή συχνότητα τῶν *λιτῶν* δηλώνει τὴν ἐν μέρει ἐπιτυχία τῶν στόχων τοῦ Πατριάρχη. Ὅσον ἀφορᾷ στὰ συσσίτια, ή μεγάλη κλίμακα τοῦ ἔργου ἀποτελεῖ ἀπόδειξη τῆς ἐπιτυχίας του, καθὼς σημαίνει ὅτι οἱ ἄνθρωποι συνέδραμαν, προσφέροντας τρόφιμα γιὰ νὰ ἐνισχύουν τὴν προσπάθεια τοῦ Πατριάρχη, ἀλλιῶς δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ εἶχε χωρίσει τὴν Πόλη σὲ τέσσερις περιφέρειες καὶ νὰ εἶχε στήσει τόσους λέβητες.

Καὶ ἄλλα μέτρα τοῦ Πατριάρχη Ἀθανασίου, τουλάχιστον ὅσα ἀφοροῦν στὸ ἐκκλησιαστικὸ πεδίο, πέτυχαν, ὅπως καταδεικνύεται ἀπὸ ὅσα θὰ ἀναφερθοῦν ἐν συνεχείᾳ. Στὸ θέμα τῶν ἀρχιερέων κατάφερε νὰ ἐπιβάλει τάξη, καθὼς τὸ 1305 ὅλοι σχεδὸν οἱ πρὶν διαμένοντες στὴν Βασιλεύουσα εἶχαν ἐκούσια ἢ ἀκούσια ἐπιστρέψει σὲς ἑδρες τους ἢ στὴν ἑδρα ποὺ τοὺς δόθηκε *κατ' ἐπίδοσιν*²⁶⁶. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ή περίπτωση τοῦ μητροπολίτου Κρήτης (ἐνετοκρατούμενης ἀπὸ τὸ 1204) Νικηφόρου (1283-1322) καὶ τοῦ μητροπολίτου Σάρδεων Κυρίλλου (περ. 1286-1315), ἀντιπάλων τοῦ Ἀθανασίου προηγουμένως, ποὺ δέχτηκαν τελικῶς νὰ ἐπιστρέψουν στὴν ἑδρα ποὺ ἔλαβαν *κατ' ἐπίδοσιν*, ὁ μὲν στὴν ἐπισκοπὴ Λακεδαιμονίας, ὁ δὲ στὴν ἐπισκοπὴ Μηθύμνης²⁶⁷. Πρὶν ἀναχωρήσουν κλήθηκαν μάλιστα ὅλοι οἱ ἀρχιερεῖς νὰ συναντηθοῦν ἐπὶ τὸ αὐτὸ στὴν Μονὴ τῆς Χώρας μετὰ τὸ δεῖπνο (λόγω τοῦ καύσωνα, λεπτομέρεια ποὺ ἐνδεχομένως δηλώνει τὴν εὐαισθησία τοῦ Ἀθανασίου πρὸς τοὺς ἄλλους) γιὰ νὰ συζητήσουν τρέχοντα ἐκκλησιαστικὰ θέματα²⁶⁸.

²⁶² ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ὁ.π., 4, XIII, 23.

²⁶³ Βλ. ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, ὁ.π., 4, XIII, 27: «ὁσημέραι τὰς λιτανείας ἐντὸς τῆς πόλης ἐπεδαψιλείετο».

²⁶⁴ Ἡ παραδοσιακὴ προστάτις τῆς Πόλης.

²⁶⁵ Βλ. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, ὁ.π., σ. 105.

²⁶⁶ Οἱ ιεράρχες ποὺ δὲν μπορούσαν νὰ ἐπιστρέψουν στὴν ἑδρα τους λόγω ξενικῆς κατάκτησης ἐλάμβαναν ἑδρα *κατ' ἐπίδοσιν*, ὅπου ἀσκοῦσαν τὴν διοίκηση μὲ δικαίωμα γιὰ τὰ ἀντίστοιχα ἔσοδα.

²⁶⁷ Ἀναλυτικὰ γιὰ τὶς σχέσεις τους μὲ τὸν Πατριάρχη Ἀθανάσιο καὶ πῶς ὁ τελευταῖος ἐπιδεξίως διαχειρίστηκε τὸ θέμα, ἐπαινώντας τὸ «νικηφόρον» θάρρος τοῦ Μητροπολίτη Νικηφόρου, βλ. PATEDAKIS, ὁ.π., σσ. 264-266, TALBOT, ὁ.π., σσ. 334, 338, καὶ LAURENT, ὁ.π., 1620, 1625, 1626, 1627.

²⁶⁸ Βλ. ὁ.π., 1621 καὶ TALBOT, ὁ.π., ἐπιστ. 23, σ. 52.

Ἐπῆρχαν καὶ ἀρχιερεῖς ποὺ ἔδειξαν ζῆλο γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῆς πίστεως καὶ μαρτυρικὸ φρόνημα, ὅπως οἱ μητροπολίτες Κυζίκου Νήφων (ὁ μελλοντικὸς Πατριάρχης Νήφων Α΄) καὶ Φιλαδελφείας Θεόληπτος²⁶⁹ (1283-1324). Ὡς ἀληθινοὶ ποιμένες ἔμειναν στὴν ἔδρα τους κοντὰ στὸ ποίμνιο παρὰ τοὺς κινδύνους καὶ στάθηκαν προσωπικῶς στὴν ἀντίσταση τῆς πόλης τους ἀπέναντι στοὺς Τουρκομάνους τὸ 1303 καὶ 1304 ἀντίστοιχα. Ὁ Θεόληπτος ἔσωσε τὴν πολιορκούμενη Φιλαδέλφεια ἀπὸ τὸν λιμὸ καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν²⁷⁰. Ὁ ἴδιος ἀναδείχθηκε ἀρχιερέας ὁμόψυχος μὲ τὸν Ἀθανάσιο, ἐπειδὴ διακρινόταν ἀπὸ τὴν φροντίδα του γιὰ τοὺς πένητες καὶ ἀπὸ τὴν τήρηση τῆς ἀκριβείας, ἰδιαίτερα στὴν ἀντιμετώπιση τῶν Ἀρσενιατῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ στὸ μοναχικὸ τάγμα, ἀσφαλῶς οἱ μοναχοὶ ποὺ εἶχαν πέσει στὴν χαλάρωση, στὴν ἐκκοσμίκευση, κυρίως αὐτοὶ ποὺ δὲν ἀγαποῦσαν τὴν νηστεία ἐναντιώνονταν στὸν Ἀθανάσιο²⁷¹. Ὁ Πατριάρχης εἶχε ὅμως θερμοὺς ὑποστηρικτές, μοναχοὺς²⁷² καὶ λαϊκοὺς, καθὼς καὶ πολλοὺς «σχεδὸν ὑπὲρ ἀριθμόν»²⁷³ μαθητές, ποὺ τὸν ἀκολουθοῦσαν προσπαθώντας νὰ μιμηθοῦν τὸν ἀσκητισμὸ του²⁷⁴. Ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν *Διαθήκη* του, ἓνα πνευματικὸ κείμενο καὶ συνάμα ἀποχαιρετιστήριό λόγο, ποὺ στὴν πρόβλεψη τοῦ θανάτου του ἄφησε στὰ «φίλτατα τέκνα», τὰ ὁποῖα «διὰ τοῦ Εὐαγγελίου ἐγέννησε», προτρέποντάς τα νὰ βαδίζουν «τὴν στενὴ ὁδὸ» καὶ νὰ ἀγωνίζονται «μέχρις αἵματος»²⁷⁵. Ἐνδιαφέρουσα λεπτομέρεια ποὺ δηλώνει τὴν διάκρισή του παραδίδει τὸ κείμενο. Ἐνῶ προέτρεπε τοὺς «προκόψαντες» μαθητές του στὴν μονοσιτία μετὰ τὴν ἐνάτη ὥρα, εὐλογεῖ τοὺς ἐργαζομένους στὰ χωράφια ἀδελφούς νὰ τρῶνε στὴν ἕκτη ὥρα καὶ μάλιστα μὲ διπλὴ μερίδα ψωμοῦ²⁷⁶! Οἱ διδασκαλίες καὶ ἐπιστολές του διαβάζονταν μὲ θαυμασμὸ στὰ μοναστήρια, καθὼς «κοινοβιάτες καὶ ἀσκητὲς τὸν ἀποκαλοῦσαν “Νέο Χρυσόστομο”»²⁷⁷. Καὶ ἀπόδειξη τῆς ἐμβέλειας ποὺ ἀπολάμβανε μετὰ θάνατον,

²⁶⁹ Ἦταν πνευματικὸς ἀδελφὸς τοῦ Ἀθανασίου, καθὼς μαθήτευσαν καὶ οἱ δύο κοντὰ στὸν Νικηφόρο τὸν Ἡσυχαστὴ στὸ Ἅγιον Ὄρος. Βλ. *Calothesi Vita*, 35.

²⁷⁰ Βλ. ΓΡΗΓΟΡΑΣ, 1, VII, 3. Ἡ Φιλαδέλφεια πολιορκήθηκε ἀπὸ τοὺς Καρμανοὺς τοῦ Ἀλυσύρα, τοὺς ἰσχυρότερους τῶν Τουρκομάνων ἕως τὴν ἐπικράτηση τοῦ Ὀσμάν. Στὴν ἐλευθέρωση τῆς Φιλαδελφείας βοήθησαν ἀποτελεσματικὰ καὶ οἱ Καταλανοί. Βλ. ἀναλυτικὰ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, 3, XI, 21, 23.

²⁷¹ Βλ. *Theoctisti Vita* 18: «οὐ δυνάμεθα φέρειν τοὺς ἐλέγχους, τὰς ἐπιτιμήσεις, [...] τὰς ἀπαρακλήτους νηστείας, τὰς παρ’ ὅλον δὴ τὸν χρόνον παρ’ αὐτοῦ θεσπισθείσας μονοσιτίας. δις καὶ τρίς καὶ τετράκις συῶν δίκην ἐσθίειν ἔγνωμεν.

²⁷² Χαιρόταν ὁ Ἀθανάσιος γιὰ τὸ καλὸ παράδειγμα ἀληθινῆς μοναστικῆς βιοτῆς τοῦ Ἀγιορείτου Μύρωνος καὶ γιὰ τὸν ζῆλο ποὺ ἔδειξε γιὰ τὴν ἀκρίβεια. Βλ. PATEDAKIS, ὁ.π., 358-359 καὶ LAURENT, ὁ.π., 1619.

²⁷³ *Calothesi Vita*, 115.

²⁷⁴ Βλ. *Theoctisti Vita* 18 καὶ TALBOT, *The Patriarch Athanasius and the Church*, ὁ.π., σ. 28.

²⁷⁵ Πρβλ. PATEDAKIS, ὁ.π., σσ. 159-162. Βλ. καὶ LAURENT, ὁ.π., 1736.

²⁷⁶ Βλ. PATEDAKIS, ὁ.π., σσ. 161-162

²⁷⁷ Βλ. ΚΑΛΟΜΟΙΡΑΚΗΣ, ὁ.π., σ. 32.

έντὸς καὶ ἐκτὸς πρωτεύουσας, ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μοναχὴ Εὐλογία (κατὰ κόσμον Εἰρήνη Χουμναία Παλαιολογίνα, νύμφη τοῦ Ἀνδρονίκου Β'), μονάζουσα πᾶς στὴν Μονὴ τοῦ Φιλανθρώπου Σωτῆρος ποὺ εἶχε ἀνακαινίσει²⁷⁸, σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν νέο πνευματικὸ της²⁷⁹ προερχόμενο ἀπὸ τὴν μονὴ τοῦ Ἀθανασίου ζήτησε μὲ ἐπιμονὴ νὰ τῆς στείλει τὸ ἔργο ποὺ ἐτοίμαζε στὴν Θεσσαλονίκη στὴν μνήμη τοῦ Πατριάρχου²⁸⁰.

Ἐν κατακλείδι δὲν πρέπει νὰ ἀποσιωπήσουμε ἴσως τὸ μεγαλύτερο ἐπίτευγμα τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου Α', δηλαδὴ τὴν ὀριστικὴ συμβολὴ του στὸ νὰ ἀποκτήσει ἡ Ἐκκλησία περισσότερη ἐλευθερία ἀπὸ τὸ κράτος, στὸ νὰ κλίνει ἡ ἰσορροπία μεταξὺ *Βασιλείας* καὶ *Τερωσύνης* ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας, στὸ νὰ αὐξηθεῖ τὸ κύρος καὶ ἡ ἐπιρροὴ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴν ὀρθόδοξη σφαῖρα. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι μὲ τὴν ἔμπνευση τοῦ Ἀθανασίου οἱ μονεῖς τοῦ Ἁγίου Ὁρους τέθηκαν ὑπὸ τὴν πνευματικὴ δικαιοδοσίαν τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἀπόφαση ποὺ ἐπικυρώθηκε τὸ 1312 μὲ χρυσόβουλλο τοῦ Ἀνδρονίκου Β' καὶ ἰσχύει ἕως τις μέρες μας. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ προσφορὰ τοῦ Ἁγίου Πατριάρχου στὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, παρὰ τὴν σχετικὴ σύντομη διάρκειά της θητείας του, εἶναι ἀνεκτίμητη.

Ἡ αὐστηρότητα, ἡ ἄκρα καθαρότητα, ἡ προσήλωση στὴν πιστὴ τήρηση τῶν εὐαγγελικῶν παραγγελμάτων, ἡ ἀποφασιστικότητά τοῦ Ἀθανασίου γιὰ τήρηση μὲ ἀκρίβεια τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ, τῶν πατερικῶν διδασκαλιῶν, καὶ ἐκκλησιαστικῶν κανόνων, ἡ ἄρνηση συμβιβασμοῦ ἐνοχλοῦσε πολλοὺς ἀπὸ τὸν κλῆρο ἕως καὶ τοὺς ἀρχιερεῖς ποὺ προκάλεσαν δύο φορές τὴν παραίτησή του. Ὁ σκληρὸς λόγος του, οἱ ἔλεγχοι, ἡ συνεχὴς ἔκκληση γιὰ μετάνοια καὶ δικαιοσύνη δὲν ἄρεσαν σὲ ὅσους εἶχαν κοσμικὰ κριτήρια καὶ ἀρέσκονταν σὲ συμβιβασμούς. Μὲ σύγχρονη διατύπωση, θὰ λέγαμε ὅτι δὲν ἐπιχειροῦσε ποτὲ ὁ Πατριάρχης διπλωματικούς ἐλιγμούς. Δὲν δίσταζε νὰ ἐλέγχει τοὺς πάντες, ἀκόμα καὶ τὴν βασιλικὴ οἰκογένεια καὶ τοὺς ἄρχοντες. Δὲν ἐπεδίωκε νὰ εἶναι δημοφιλὴς, δὲν ὑποκινεῖτο ἀπὸ πολιτικὲς σκοπιμότητες, τὸν ἐνδιέφερε μόνο ἡ συνολικὴ μετάνοια καὶ ἡ ἐπιστροφή στὸν Θεὸ τοῦ πληρώματος τοῦ Βυζαντίου. Ἡ ἀντιμετώπισή του λοιπὸν ἦταν πρωτίστως πνευματικὴ, ὁ λόγος του προφητικὸς. Ὅπως ὁ προφήτης Ἡλίας καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος ποὺ κήρυτ-

²⁷⁸ Ἡ Μονὴ αὐτὴ βρισκόταν κοντὰ στὸ παλάτι τῶν Μαγγάνων ἀνατολικά ἀπὸ τὴν Ἀγία Σοφία.

²⁷⁹ Πνευματικὸς της ἦταν ἀρχικὰ ὁ Μητροπολίτης Φιλαδελφείας. Μετὰ τὴν κοίμησή του (1322) ἐπέλεξε πνευματικὸ ἓνα μοναχὸ ἀπὸ τὴν Μονὴ τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου στὸν Ξηρόλοφο.

²⁸⁰ Βλ. ANGELA CONSTANTINIDES HERO, *A woman's quest for spiritual guidance: the correspondence of princess Irene Eulogia Choumnaina Palaiologina*, ἐκδ. Hellenic College Press, Brookline Massachusetts 1986, σσ. 19, 26, 32, 40.

ταν ἀκαταπαύστως τὴν μετάνοια καὶ τὴν ἐπιστροφή στὸν Θεὸ καὶ δὲν ἀκούστηκαν, ἔτσι καὶ ὁ Πατριάρχης Ἀθανάσιος Α΄, πλήρης ζήλου γιὰ τὸν οἶκο τοῦ Θεοῦ, ἀδικημένος ἀπὸ μερικοὺς συγχρόνους του ἀνθρώπους, δικαιώθηκε ἀπὸ τὸν Θεό, ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὸν λαό, ἀφοῦ ἁγιοποιήθηκε λίγα χρόνια μετὰ τὴν κοίμησή του. Ἡ προσωπικότητά του, ἡ ὁποία ἐνώνει ἀρμονικὰ τὸν κοινωνικὸ λειτουργό, τὸ δημόσιο πρόσωπο, τὸν ἐπίσκοπο, τὸν μοναχὸ καὶ τὸν ἡσυχαστὴ²⁸¹ σὲ μία κοινωνικὴ ἀποστολή, χάραζε ἓνα νέο ξεκίνημα γιὰ τὴν Ἐκκλησία, μία στροφή πρὸς τὴν ἀκριβὴ τήρηση τοῦ Εὐαγγελίου, μία ἐπιστροφή πρὸς τὴν Ἀγιοπατερικὴ παράδοση, μία κίνηση πρὸς τὰ μέσα ποὺ προετοίμαζε τὸ κίνημα τοῦ Ἡσυχασμοῦ.

Ἰσχυρὲς πνευματικὲς προσωπικότητες ὅπως αὐτὴ τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου Α΄ χρειάζονται πολὺ περισσότερο στὴν σύγχρονη ἐποχή, κατὰ τὴν ὁποία διερχόμαστε μεγάλη κρίση ὄχι μόνο οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ, ἀλλὰ πρωτίστως ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ. Στὶς μέρες μας βιώνουμε ὄχι ἀπλῶς γενικὴ χαλάρωση τῶν ἠθῶν, ἀλλὰ σχεδὸν κατάργηση κάθε ἠθικοῦ νόμου καὶ ἀντικατάστασή του ἀπὸ τὶς ἐπιβληθεῖσες μέσῳ τῆς παγκοσμιοποίησης διατάξεις, ποὺ προσβάλλουν τὸν Θεὸ καὶ πλήττουν τὴν χριστιανικὴ συνείδηση. Μέσα σ’ αὐτὸ τὸ ζοφερὸ κλίμα θὰ ἦταν ὅπωςδήποτε ὠφέλιμη μία προφητικὴ φωνή, ὅπως τοῦ Ἀθανασίου, ποὺ θὰ καλοῦσε τοὺς πιστοὺς σὲ μετάνοια.

²⁸¹ Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Ἀθανάσιος ὑπῆρξε ἐργάτης τῆς νοερᾶς προσευχῆς καὶ ἐντασσόταν μέσῳ τῆς ἀλυσίδας τῆς πνευματικῆς πατρότητας στὸν κύκλο τῶν προδρόμων τῶν ἡσυχαστῶν, γεγονὸς ποὺ βεβαιώνει ἡ μαρτυρία τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμά. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, «Ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζοντων», *Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν*, τ. Δ΄, ἐκδ. Ἀστήρ, Ἀθῆναι 1991, σσ. 130-131: «Ἄνδρες γὰρ μικρῶ πρὸ ἡμῶν, μεμαρτυρημένοι καὶ ἀποδεδεγμένοι ἐν δυνάμει Πνεύματος Ἁγίου, πάνθ’ ἡμῖν διὰ στόματος οἰκείου παρέδωκαν· [...] τὸν φερωνύμως Θεόληπτον ἐκεῖνον ἀκούεις τὸν Φιλαδελφείας Πρόεδρον, [...] τὸν Ἀθανάσιον ἐκεῖνον, ὃς ἐπ’ ἐνιαυτοὺς οὐκ ὀλίγους τὸν Πατριαρχικὸν ἐκόσμησε θρόνον, οὗ καὶ τὴν σορὸν ὁ Θεὸς ἐτίμησε [...] Ἡμεῖς δὲ καὶ τῶν ἁγίων ἐκείνων ἔστιν οἷς αὐτοπροσώπως ὠμύλησαμεν καὶ διδασκάλοις ἐχρησάμεθα».

VI. Συμπεράσματα

Στο μεταίχμιο του 14^{ου} αιώνα κατά τις πρώτες δεκαετίες της βασιλείας του Ανδρονίκου Β' (1282-1328) το Βυζάντιο παρουσίαζε έντονα στοιχεία παρακμής με σημεία αδυναμίας σε επίπεδο πολιτικό, οικονομικό, στρατιωτικό, έδαφικό, δημογραφικό. Ταλανιζόταν επίσης από εκκλησιαστικό και κοινωνικό διχασμό, συνέπεια της εκκλησιαστικής πολιτικής του Μιχαήλ Η' (Σχίσμα των Αρσενιατών, Ένωση της Λυών). Σε αυτό το παραγμένο εκκλησιαστικό κλίμα με καθοριστική επιλογή του Ανδρονίκου ανήλθε δύο φορές στον Οικουμενικό Θρόνο (1289-1293, 1303-1309) ένας ρίζοσπάστης μεταρρυθμιστής Πατριάρχης, ο μοναχός Αθανάσιος. Ζυμωμένος στην άσκηση, λιτός σε όλα, ζηλωτής ως προς την *ἀκρίβεια* της τήρησης του νόμου του Θεού και των ιερών κανόνων, καλόγερος που είχε περάσει όλα τα στάδια του μοναχικού βίου (έζησε ως κοινοβιάτης, ως έρημίτης, ως ήγούμενος), ο Πατριάρχης Αθανάσιος Α', αναλογιζόμενος με πνευματικά μάτια τις δοκιμασίες που έπλητταν την Αυτοκρατορία πανταχόθεν και την απειλή που έρχόταν από Ανατολάς για την ύπαρξή της, πίστευε ότι τα δεινά όφειλονταν στην παιδαγωγία του Θεού, έπειδή ο εκλεκτός λαός του, ο *Νέος Ισραήλ*, το Βυζάντιο είχε εγκαταλείψει τους θείους νόμους, είχε αποκλίνει από την ευσέβεια και από την πίστη. Πρότεινε αυτό που θεωρούσε την μοναδική λύση: *έπιστροφή* και *μετάνοια* με σκοπό την έσωτερική ανασυγκρότηση του κράτους σε γερές χριστιανικές βάσεις, την πνευματική του αναγέννηση, *conditio sine qua non* για την επιβίωση.

Για να ανατρέψει τον κατήφορο ανέλαβε με την συμπαράσταση του Ανδρονίκου, του όποιου υπήρξε πνευματικός, μία σειρά μεταρρυθμίσεων στο εκκλησιαστικό και στο κοινωνικό πεδίο. Έπανεφερε την *εὐταξία* στους κόλπους της Έκκλησίας, καταπολεμώντας την ραθυμία και ζητώντας πειθαρχία και τήρηση των κανόνων από τους άρχιερείς και από τους μοναχούς. Υπό την επίδραση της προσωπικής του μοναχικής εμπειρίας προσπάθησε να διορθώσει τα ήθη της κοινωνίας προς το σεμνότερον, έχοντας ως πρότυπο το κοινόβιο, με έμφαση στην ανάγκη άσκητικού βίου και στην αδελφική αλληλεγγύη. Πιστός έφαρμοστής του Εὐαγγελίου κατά γράμμα, στάθηκε σὰν Νέος Χρυσόστομος υπερασπιστής πενήτων και ταλαιπωρουμένων, προστάτης χηρῶν και ὀρφανῶν, τροφodότης τῶν πεινασμένων, ιδιαίτερος κατὰ τὸν λιμὸ τοῦ 1306-1307, καταβάλλοντας ὁ ἴδιος πολὺ κόπο γιὰ τὴν διοργάνωση συσσιτίων. Ἐθιξε τὴν διαφθορά, τὴν ἀδικία, τὴν κερδοσκοπία, καλώντας τοὺς πά-

ντες πρὸς ἐλεημοσύνη. Ἄν καὶ ὁ λαὸς τὸν ἐλάτρευε γιὰ τὸ ἀπλὸ τρόπο τῆς ζωῆς του, τὴν ἀγάπη καὶ διακονία τῶν πενήτων καὶ οἱ μαθητές του τὸν θαύμαζαν γιὰ τὸν ἀσκητισμὸ καὶ τὴν λιτότητά του, ἐν τούτοις δὲν ἔγινε δημοφιλὴς ἀνάμεσα στοὺς ὑψηλοὺς λειτουργοὺς τοῦ κράτους καὶ τῆς Ἐκκλησίας λόγω τῶν αὐστηρῶν μέτρων ποὺ πῆρε καὶ τῆς ἔλλειψης συμβιβασμοῦ ποὺ τὸν χαρακτήριζε καὶ ἀναγκάστηκε σὲ παραίτηση.

Ὡστόσο καὶ μόνο ἡ ὑπαρξὴ τέτοιου Πατριάρχῃ με ἐντονὴ συμμετοχὴ στὰ κοινὰ σηματοδότησε ὑψώση τοῦ ρόλου τῆς Ἐκκλησίας μέσα στὴν κοινωνία, ἔκκληση γιὰ ἀφύπνιση πνευματικὴ γιὰ ὅλο τὸ χριστεπώνυμο πλήρωμα, στροφὴ πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ ποὺ προετοίμαζε τὸ κίνημα τοῦ Ἡσυχασμοῦ τοῦ 14^{ου} αἰῶνα. Ἡ μοίρα τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου θυμίζει τοὺς Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ποὺ κήρυτταν ἀπαύστως τὴν μετάνοια γιὰ νὰ προλάβουν τὴν ἐρχόμενη καταστροφὴ καὶ δὲν ἀκούστηκαν. Ἡ προφητικὴ του φωνὴ δὲν εἰσακούστηκε, δικαιολογήθηκε ὅμως πλήρως με τὴν μαρτυρία τοῦ λογίου καὶ ἀσκητῆ Ἰωσήφ Βρυεννίου, ὁ ὁποῖος στὴν ὁμιλία ποὺ ἐκφώνησε στὸ Παλάτι τὴν Μεγάλῃ Παρασκευῇ τοῦ ἔτους 1419 ἀπέδωσε τὰ αἶτια τῆς ἐπερχομένης Πτώσεως τῆς Βασιλεύουσας στὴν ἁμαρτία καὶ ἀμετανοησία τῶν Χριστιανῶν.

Summary

On the threshold of the 14th century, while Andronicus II (1282-1328) was ruling the empire, Byzantium was in a state of political, economic, military, territorial and demographic decline. In addition, it was facing ecclesiastical and social turmoil and division, as a result of Michael VIII's ecclesiastical policies (Schism of the Arsenites, Union of Lyons). At this period of deep crisis both for the Church and for the state, thanks to Andronicus's expressive will, a radical reform-minded Patriarch, the monk Athanasius, headed the Throne of Constantinople twice (1289-1293, 1303-1309).

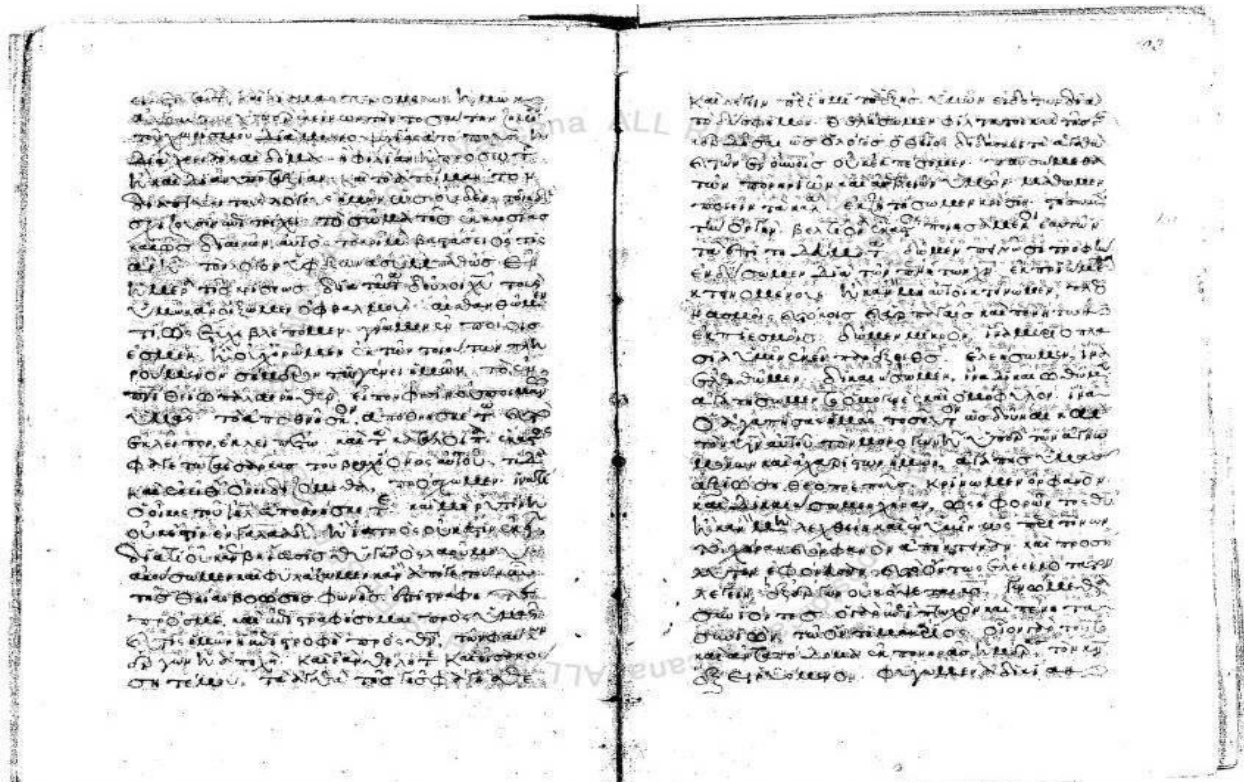
Athanasius was a man of extremely ascetic nature with an Athonite background and great experience of monastic ways, for he had lived as a cenobite, as well as a hermit. At the very moment of his election to the top of the Church, he was the Abbot of the monastery at Xerolofos, granted to him by Andronicus, whose spiritual father he used to be. While performing his new obedience, as leader of the Church, he did not change at all his previous manner of living, remaining a true monk and continuing asceticism by hard fasting, keeping vigils and by never riding, but walking bare foot. Through his prophetic and spiritual approach to the situation of Byzantium, he considered its trials (especially the threat to its survival coming from the Turkish emirates in Asia Minor) as a result of God's wrath, because of the sins of the Christian people. He suggested, therefore, the only means of salvation, conversion and repentance, to which he exhorted every one, in order to rebuild the Church and society of Byzantium on the basis of apostolic, evangelic and monastic way of life and Christian mutuality.

With the tacit support of Andronicus he started performing with great zeal, ecclesiastical and social reforms, trying to eradicate everything he regarded as contrary to the Gospel, ecclesiastical canons and good order. Within the Church, he attacked clerical abuses and monastic decadence, demanding from bishops, priests and monastics strict discipline and fulfilment of their respective sacral duties. On the social path he urged everybody to lead a virtuous life and to attend Church services; he battled against depravity and corruption, pleaded for righteousness. During the severe famine of 1306, as refugees from Anatolia streamed into the capital, as a New Chrysostom, he deeply involved himself in social matters, defending the poor, begging the rich to contribute, protecting widows and orphans, feeding the starving by

distributing himself gruel of flour at the «soup kitchens» he had set up on the streets. Though greatly beloved by the people of Constantinople for his simple way of life, his compassion for the poor and his social welfare concerns, venerated by his disciples, who flocked to his monastery and tried to follow his steps, he was not popular among Church and state officials. His excessive zeal (for the human logic and frailty), his austerity, his preferring of *accuracy* instead of *economy*, and his lack of compromise provoked resentment and so he was twice forced to resign.

In spite of his relative short patriarchate, Athanasios I played a noteworthy role both in the state and in the Church. His political and social involvement contributed to increasing freedom for the Church along with increased influence and prestige for the Patriarchate of Constantinople. His incessant call for repentance and return to God and for spiritual awakening prepared the soil for the movement of *hesychasm*, which will develop in the middle of the 14th century. His personal fate reminds us of the Prophets of the Old Testament, who preached repentance to prevent the forthcoming collapse and who were not obeyed. His prophetic voice was not heard, but he was completely justified by the quotation of Patriarch Gennadios the Scholastic, who attributes the causes of the Fall of Constantinople to the sins and lack of repentance of Christians.

Παράρτημα

Copyright © Biblioteca Apostolica Vaticana
http://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.2219/0106
 powered by AMLAD · NTT DATA

Εικ. 1: «Δῶμεν πεινώσι τροφήν, ἐνδύσωμεν διὰ τῶν πενήτων Χριστόν»,
 Codex Vat. Gr. 2219, fol. 103^r, 103^v.

Εικ. 2: Τò λείψανο τοῦ Ἀγίου στὸν ναὸ τοῦ προφήτη Ζαχαρίου (San Zaccaria) στὴν Βενετία.
Φωτογραφία τῆς συγγραφέως.

Βιβλιογραφία

ΠΗΓΕΣ

- ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Α΄, Ὑποτυπώσεως γράμμα ὁφείλον ἀναγινώσκεσθαι πρὸς τὴν τοῦ μηνὸς πεντεκαιδεκάτην· τὰ τῆς ἀποκάρσεως δὲ καὶ τῶν συνταγῶν ἐξ ἀρχῆς τοῦ μηνὸς στὸν κώδικα Vat. Gr. 2219, ed. Timothy Miller - John Thomas, «The Monastic Rule of Patriarch Athanasius I», *Orientalia Christiana Periodica* 62 (1996), 357-365.
- ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Α΄, Ἐπιστολές στὸν κώδικα Vat. Gr. 2219, ed. Alice-Mary Talbot, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople, Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family and Officials*, [CFHB 7], Washington, D.C. 1975.
- ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Α΄, Νεαρά στὸν κώδικα Parisienis Gr. 1351A, ed. Zepos Joannes - Zepos Panagiotis, «Neara», *JRG* 1 (1962), 533-536.
- ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ Β΄, Γράμμα ὑποσχετικὸν τοῦ βασιλέως τοῦ ἁγίου ὁ πεποίηκεν ὅταν ἐκατήνεγκε τὸν πατριάρχην ἵνα ἀναβῇ εἰς τὸν θρόνον τῆς δευτέρας πατριαρχείας, ζητήσας τοῦτο ὁ πατριάρχης στὸν κώδικα Vat. Gr. 2219, ed. Vitalien Laurent, «Le serment de l'empereur Andronic II Paléologue au Patriarche Athanase Ier lors de sa seconde accession au trône œcuménique», *REB* 23 (1965), 135-138.
- ΓΡΗΓΟΡΑΣ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, eds. L. Schopen - Im. Bekker [CSHB 19, 1-3], Bonn 1829-1855.
- ΚΑΛΟΘΕΤΟΣ ΙΩΣΗΦ, Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως στὸν κώδικα Athon. Pantocrator 251, ed. Ἀρχιμανδρίτης Ἀθανάσιος Παντοκρατορινός, «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ Ἀθανασίου Α΄, Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου (1289-1293 καὶ 1304-1310)», *Θρακικά* 13 (1940), 56-107.
- ΚΩΔΙΝΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, *Περὶ τῶν ὁφικιαλίων τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ὁφικίων τῆς μεγάλης ἐκκλησίας*, στοὺς κώδικες Parisienis Gr. 2991 A, Vat. Gr. 1002 ed. Jean Verpeaux, *Pseudo-Kodinos, Traité des Offices*, CNRS, Paris 1966.
- ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, ed. A. Failler [CFHB 24.1-5], Paris 1984-2000.
- ΣΤΟΥΔΙΤΗΣ ΘΕΟΚΤΙΣΤΟΣ, Βίος Ἀθανασίου στὸν κώδικα Iberon 50, ed. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Жития двух вселенских патриархов 14 в. свв. Афанасия I и Исидора I», *Записки Историко-филологического факультета императорскаго С. - Петербурскаго университета* 76 (1905), 1-51.
- ΣΤΟΥΔΙΤΗΣ ΘΕΟΚΤΙΣΤΟΣ, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως τὸν νέον στὸν κώδικα Iberon 50, ed. Roberto Fusto, «L'encomio di Teoctisto Studita per Atanasio I di Costantinopoli», [BHG 194a-b], *RSBN* 34 (1997), 83-153.

ΣΤΟΥΔΙΤΗΣ ΘΕΟΚΤΙΣΤΟΣ, *Λόγος εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως* στὸν κώδικα *Χάλκης Ἀγίας Τριάδος* 64, ed. Alice-Mary Talbot, *Faith Healing in Late Byzantium. The Posthumous Miracles of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theoktistos the Stoudite*, ἐκδ. Hellenic College Press, Brookline, Massachusetts 1983.

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, *Κωνσταντινούπολη, ἡ πόλη καὶ ἡ κοινωνία στὰ χρόνια τῶν πρώτων Παλαιολόγων (1261-1328)*, ΚΒΕ (Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέτες 62), Θεσσαλονίκη 2016.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΤΡΙΚΚΗΣ ΚΑΙ ΣΤΑΓΩΝ, *Ἀνατολικὸς Ὁρθόδοξος Μοναχισμὸς κατὰ τὰ πατερικὰ κείμενα*, τ. Β΄, Ἱερὰ Μονὴ Παντοκράτορος Σωτῆρος Χριστοῦ, Κέρκυρα 2004.

ΙΕΡΟΘΕΟΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ ΚΑΙ ΑΓ. ΒΛΑΣΙΟΥ, *Ὁ Ὁρθόδοξος μοναχισμὸς ὡς προφητικὴ, ἀποστολικὴ καὶ μαρτυρικὴ ζωὴ*, Ἱερὰ Μονὴ Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου (Πελαγίας), Λεβαδεῖα 2002.

ΙΩΣΗΦ ΓΕΡΩΝ, *Ἑκφρασις μοναχικῆς ἐμπειρίας*, Ἱερᾶς Μονῆς Φιλοθέου, Ἅγιον Ὄρος 1992.

ΚΑΛΟΜΟΙΡΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἅγιος Ἀθανάσιος Α' καὶ ἡ διδασκαλία του πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τὸ 1303», *ΔΚΜΣ* 8 (1990-1991), 23-50.

ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ, «Τὸ Σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν (1265-1310), συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς πορείας καὶ τῆς φύσης τοῦ κινήματος», *Βυζαντινὰ* 18 (1998), 179-235.

ΠΑΙΣΙΟΣ ΓΕΡΩΝ, *Ἐπιστολές*, Ἱερὸν Ἡσυχαστήριον Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Σουρωτὴ Θεσσαλονίκης 2002.

ΣΑΧΑΡΩΦ ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ, *Ἀσκησις καὶ θεωρία*, Ἱερὰ Μονὴ Τιμίου Προδρόμου, Ἑσσεξ Ἀγγλίας 1996.

ΦΕΙΔΑΣ ΒΛΑΣΙΟΣ, *Βυζάντιο*, Ἀθῆναι 1991.

Τὸ Μέγα Γεροντικόν, τ. Β΄, Ἱεροῦ Ἡσυχαστηρίου «Τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου», Πανόραμα Θεσσαλονίκης 1997.

PG: Patrologiae cursus completus, Series Graeca, ed. J.-P. Migne, Paris 1857-1866.

Sancti Pachomii Vitae Graecae, ed. François Halkin, Subsidia Hagiographica 19, Bruxelles 1932.

Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν, τ. Α΄, Ἀστήρ, Ἀθῆναι 1982.

Φιλοκαλία τῶν Ἱερῶν Νηπτικῶν, τ. Δ΄, Ἀστήρ, Ἀθῆναι 1991.

- БАРАБАНОВ НИКОЛАЙ, «Константинопольский Патриарх Афанасий I. О недугах византийского общества на рубеже XIII-XIV вв.», *Античная Древность и Средние Века* 15 (1978), 52-59.
- BANESCU NICOLAE, «Le Patriarche Athanase 1er et Andronic II Paléologue, état religieux, politique et social de l'empire», *Académie Roumaine, Bulletin de la Section historique* 13 (1942), 28-56.
- BOOJAMRA JOHN, *Church Reform in the late Byzantine Empire*, Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1982.
- BOOJAMRA JOHN, *The Church and Social Reform, the Policies of the Patriarch of Constantinople*, Fordham University Press, New York 1993.
- CONSTANTINIDES HERO ANGELA, *A woman's quest for spiritual guidance: the correspondence of princess Irene Eulogia Choumnaina Palaiologina*, ἐκδ. Hellenic College Press, Brookline Massachusetts 1986.
- DELAHAYE HIPPOLYTE, «La vie d'Athanase, Patriarche de Constantinople (1289-1293, 1304-1310)», *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 17 (1897), 39-75.
- FUSTO ROBERTO: «L'Encomio di Teoctisto Studita per Atanasio I di Costantinopoli» [BHG 194a-b], *RSBN* 34 (1997), 83-153.
- GILL JOSEPH, «Emperor Andronicus II and Patriarch Athanasius I», *Βυζαντινά* 2 (1970), 11-19.
- GUILLAND RODOLPHE, «La Correspondance inédite d'Athanase, Patriarche de Constantinople (1289-1293, 1304-1310)», *Mélanges Charles Diehl*, vol. 1: *Histoire*, Paris 1930, 121-140.
- LAURENT VITALIEN, «Le serment de l'Empereur Andronic II Paléologue au Patriarche Athanasie Ier lors de sa seconde accession au trône œcuménique», *REB* 23 (1965), 124-139.
- LAURENT VITALIEN, *Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, vol. I, Institut Français d'Études Byzantines, Paris 1971.
- MILLER TIMOTHY - THOMAS JOHN, «The Monastic Rule of Patriarch Athanasius I», *Orientalia Christiana Periodica* 62 (1996), 353-371.
- NICOL DONALD, *Οἱ τελευταῖοι αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου (1261-1453)*, μτφ. Στάθης Κομνηνός, Παπαδήμα, Ἀθήνα 2012.
- OSTROGORSKY GEORG, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, τ. 3, μτφ. Ἰωάννης Παναγόπουλος, Πατάκη, Ἀθήνα 2015.

PAPADOPOULOS-KERAMEUS ATHANASIOS, «Жития двух вселенских патриархов 14 в. свв. Афанасия I и Исидора I», *Записки Историко-филологического факультета императорского С. - Петербурского университета* 76 (1905), 1-51

PATEDAKIS EMMANUEL, *Athanasios I Patriarch of Constantinople (1289-1293, 1303-1309): A critical edition with introduction and commentary of selected unpublished works*, University of Oxford 2004.

STIERNON DANIEL, «Le quartier du Xérolafos et les reliques vénitiennes de saint Athanasios», *REB* 19 (1961), σσ. 165-168.

TALBOT ALICE-MARY, *Faith Healing in Late Byzantium. The Posthumous Miracles of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theoktistos the Stoudite*, Hellenic College Press, Brookline, Massachusetts 1983.

TALBOT ALICE-MARY, *The Correspondence of Athanasios I Patriarch of Constantinople, letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family and Officials*, Dumbarton Oaks [CFHB 7], Washington, D.C. 1975

TALBOT ALICE-MARY, «The Patriarch Athanasios (1289-1293; 1303-1309) and the Church», *DOP* 27 (1973), 11-28.

VERPEAUX JEAN, *Pseudo-Kodinos, Traité des Offices*, CNRS, Paris 1966.

WILSON NIGEL GUY, *Οἱ λόγοι τοῦ Βυζάντιο*, μτφ. Νικόλαος Κονομής, ἐκδ. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 1991.

ZEPOS JOANNES - ZEPOS PANAGIOTIS, «Neara», *JRG* 1 (1962), 533-536.

Le Saint Prophète Élie d'après les Pères de l'Église, Monastère Saint-Elie (Saint-Rémy), Spiritualité orientale 53, Abbaye de Bellefontaine, Bégrolles-en-Mauges 1992.

MARCHAL SŒUR SVETLANA, *Les fondements bibliques de l'obéissance monastique* (προπτυχιακή εργασία), Institut Saint-Serge, Paris 1989.

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ-ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ

Ἀκολουθία καὶ τάξις τοῦ Μεγάλου καὶ Ἀγγελικοῦ Μοναχικοῦ Σχήματος, Ἱερὰ Μονὴ Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου καὶ Ἀγίου Παντελεήμονος, Ἀγιά 2008.

Μηναιὼν Ἰανουαρίου, Φῶς, Ἀθήναι 2009.

Μηναιὼν Ἰουλίου, Φῶς, Ἀθήναι 2007.

Πηδάλιον, Βλαστός Χ. Βαρβαρρήγος, Ἀθήναι 1886.

Τριώδιον, Φῶς, Ἀθήναι 2010.

Περιεχόμενα	
Πρόλογος	6
Συντομογραφίες	8
I. Είσαγωγή: πολιτικο-ιστορικό, κοινωνικό καὶ ἐκκλησιαστικὸ πλαίσιο	9
II. Σύντομη βιογραφία τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου Α΄	15
Οἱ πηγές	15
Ἡ ζωὴ τοῦ Ἀγίου πρὶν ἀπὸ τὴν ἄνοδο στὸν Πατριαρχικὸ Θρόνο	16
Ἡ πρώτη πατριαρχία τοῦ Ἀθανασίου Α΄ (1289-1293)	20
Ἡ πρώτη παραίτηση.....	22
Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ Ἀθανασίου στὸν Πατριαρχικὸ Θρόνο.....	23
Ἡ δευτέρα πατριαρχία τοῦ Ἀθανασίου Α΄ (1303-1309).....	25
III. Σημαντικοὶ ἄξονες τῆς κοινοβιακῆς ζωῆς	30
IV. Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου	35
Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου	37
Ἡ κοινωνικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου	43
V. Ἀποτίμηση τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου	50
VI. Συμπεράσματα	57
Summary	59
Παράρτημα.....	61
Βιβλιογραφία	63